

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 794.05:910.27(436-89)"1659"

Prejeto: 6. 5. 2007

Jernej Sekolec

dr. pravnih znanosti; sekretar Komisije Združenih narodov za mednarodno gospodarsko pravo, p.p. 600, A-1400 Wien
e-pošta: j.sekolec@aon.at

O družabni igri kranjskega plemiča in njegovega učitelja iz 17. stoletja in o geografiji, brez katere so velika dejanja nema in zgodovina slepa

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljena knjiga z naslovom *Orbis lusus seu lusus geographicus* (Igra sveta ali geografska igra), ki opisuje družabno igro, katere namen je bilo učenje geografije in zabava. Igra, ki sta jo na graški univerzi avgusta 1659 prvič javno predstavila 18-letni študent iz Ljubljane in njegov 28-letni profesor po rodu iz Verone, je temeljila na zemljevidu sveta, razdeljenem na 1680 polj, ki so jih igralci poskušali zasedeti s svojimi igralnimi figurami. Poleg opisa pravil igre in načinov igranja najdemo v knjigi opise geografskih izrazov in pojmov, ki bi jih naj udeleženci v igri razumeli, kakor tudi misli o naravoslovnih vprašanjih, ki so tedaj zanimala izobražene ljudi. V prvem delu članka, objavljenem v tej številki, prikazujemo miselno ozadje igre in okoliščine, v katerih je bila knjiga napisana. V drugem delu članka, ki bo objavljen v naslednji številki Kronike, bo več govora o igri sami.

KLJUČNE BESEDE

igre, družabne igre, didaktične igre, pedagogika, izobrazba, zgodovina iger, teorija iger, zemljepis, geografija, zgodovina geografije, kozmografija, kartografija, toponomastika, kompas, astrologija, zgodovina astronomije, jezuiti, Turjaški, Auerspergi, reki, latinščina

SUMMARY

ABOUT A 17TH CENTURY BOARD GAME OF A NOBLEMAN FROM KRAIN AND HIS TEACHER, AND ABOUT GEOGRAPHY, WITHOUT WHICH GREAT DEEDS ARE SILENT AND HISTORY BLIND

The article deals with the book entitled *Orbis lusus seu lusus geographicus* (A game of the world or geographical game), which describes the purpose of the game as a socially entertaining, geographical learning tool. The game, initially publicly presented at the Graz University in August 1659 by an 18-year old student from Ljubljana and his 28-year old professor from Verona, was based on a world map divided into 1,680 fields, which the players attempted to occupy with their chess-like pieces. In addition to describing the rules of the game and the ways it might be played, the book contains explanations of geographical terms and concepts that the players should understand, as well as considerations about scientific questions that were of interest to educated people at that time. The first part of the article in the current issue addresses the reasoning behind the game and the circumstances in which the book was written. The second part, to be published in the next issue of *Kronika*, will deal to a greater extent with the game itself.

KEY WORDS

board games, social games, educational games, pedagogy, education, history of games, game theory, geography, history of geography, cosmography, cartography, toponymy, compass, astrology, history of astronomy, Jesuits, Auersperg (family), proverbs, Latin language

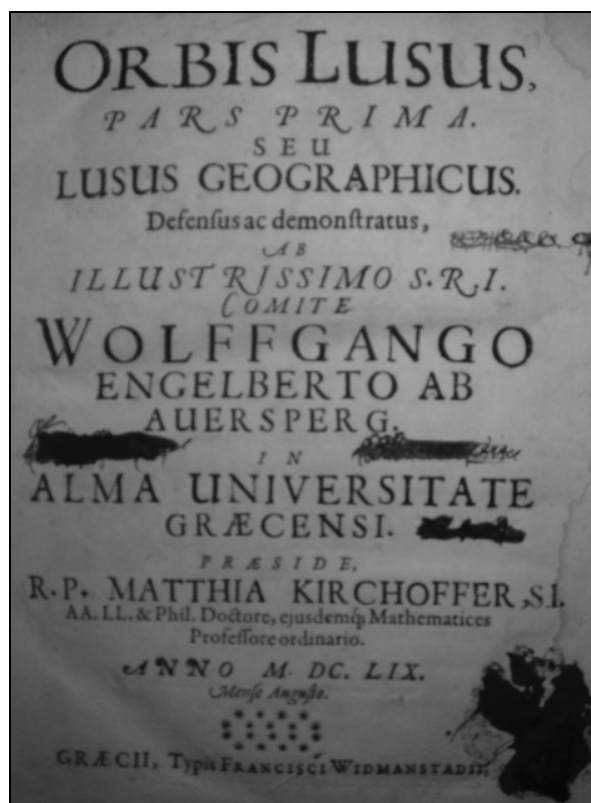
Uvod¹

Avgusta leta 1659 je 18-letni grof Volf Engelbert Turjaški, doma iz Ljubljane, na jezuitski univerzi v štajerskem Gradcu "zagovarjal in predstavil" družabno igro, katere namen je bilo pridobivanje in utrjevanje geografskega znanja in zabava. Predstavitvi igre je predsedoval 28-letni jezuit Matija Kirchoffer, rojen v beneški Veroni, ki je na graškem kolegiju učil filozofijo in matematiko.

Igra je temeljila na zemljevidu sveta, ki je bil razdeljen na 1680 polj ali "areol" (latinska pomanjševalnica za *area* – površina, območje). Igralci, od katerih je imel vsak po 38 igralnih figur, so sedeli okoli zemljevida in si v skladu s pravili prizadevali s figurami zasedati areole na zemljevidu. Zmagal je tisti, ki je postavil vse figure na zemljevid oziroma kdor je zasedel največ areol. Vsaka igra se je začela z žrebanjem areole, nakar je eden od sodelujočih glasno prebral geografski opis te areole. Igralec, ki je bil na vrsti, je med poslušanjem opisa moral areolo najprej poiskati na zemljevidu in potem jo je lahko zasedel, če je imel na razpolago figuro, ki je lahko "potovala" v ta del zemlje. Pravila o figurah, s katerimi je bilo mogoče zasedati areole, so temeljila na lastnostih figur, ki so jih slikovito ponazarjala njihova imena.

Med figurami so bile npr. orel, rečna ladja, jadrnica, slon, dresiran konj, nosilnica, potapljač, človek, ki hodi po vodi z napihnjenim oblačilom, obuvalo za hojo po ledu, kamela, sani, hodulje, ruska pasja vprega, poštna kočija, kitajski voz na jadra itd. Pravila za njihovo uporabo so bila podrobna in so določala npr., da je rečno ladjo mogoče postaviti le tja, kjer je bila obala (oziroma na odprto morje, če je v bližini vsaj štirih areol jadrnica). Dresiran konj se je lahko gibal le v krajih, kjer je bilo kakšno mesto, in s sanmi ni šlo južneje od 48. vzporednika. Z obuvali za hojo po ledu je bilo mogoče v kraje, kamor lahko gredo sani in kjer je kakšna reka ali morska obala. Potapljač je bil lahko postavljen le v areolo, kjer je reka ali morje, vendar v drugem primeru le, če je v areoli tudi obala ali v bližnji areoli ladja. Hodulj ni bilo mogoče postaviti v areolo, kjer je bila kakšna gora. Orel, ki je bil najodličnejša figura, je lahko zasedel katerokoli areolo, razen tistih, kjer je le odprto morje.

Uspeh v igri je bil odvisen tako od geografskega znanja kot od sreče. Vendar so igralci pravila lahko z dogovorom prilagajali in na ta način uravnavali trajanje igre ter vpliv znanja in sreče na uspeh pri igri.

Naslovnica knjige, ki opisuje družabno igro, katere namen je bilo učenje geografije in zabava. Temni madeži so delo nekoga, ki je želel skriti lastniške oznake, morda zato, ker je knjiga prišla na tržišče nelegalno ali ker ni želel, da bi se videl izvor knjige.

Ni znano, ali so se kje ohranile potrebščine za to zanimivo, napeto in znanja polno igro, to je predvsem zemljevid sveta, razdeljen na areole in figure. Vendar lahko igro rekonstruiramo, ker so pravila zanjo in navodila za pripravo zemljevida opisana v knjigi, ki jo je dal tiskati mladi grof Volf Engelbert oziroma njegova družina, ki je sodila med najvplivnejše in najbogatejše v cesarstvu. Naslov knjige je *Orbis lusus pars prima seu lusus geographicus, defensus ac demonstratus ab illustrissimo S.R.I. comite Wolffgango Engelberto ab Auersperg in alma universitate Graecensi, praeside R.P. Matthia Kirchoffer S.I., AA.LL. et Phil. Doctore, ejusdemque Mathematices Professore ordinario, anno MDCLIX mense Augusto. Graecii, typis Francisci Widmanstadii* ([s.a.], quarto, [7] 254). To lahko poslovenimo kot: *Igra sveta ali geografska igra – prvi del, ki jo je meseca avgusta 1659 zagovarjal in predstavil grof Svetega rimskega cesarstva Volf Engelbert Turjaški na univerzi v Gradcu pod predsedstvom Matije Kirchofferja, jezuita, doktorja svobodnih umetnosti in filozofije in rednega profesorja matematike. V Gradcu, v*

¹ Sledečim osebam se zahvaljujem za razgovore in nasvete v zvezi s temo tega članka: dr. Alois Kernbauer (Graz), dr. Miha Preinfalk (Ljubljana) in dr. Günther Bauer (Salzburg).

tiskarni Franca Widmanstatta [brez letnice tiska], v četverki, [7] 254 strani.²

Glede slovenskega prevoda naslova knjige moramo upoštevati, da ima beseda *orbis* več pomenov, kot npr. krog, disk, kolo, okrogla miza, a tudi zemeljska krogla ali "zemeljski krog" (kot v izrazih *orbis terrarum* ali *orbis terrae* za materialni zemeljski svet, ki so ga v srednjem veku upodabljal kot preprosto skico v obliki kroga). Naslov *Orbis lusus* tako vsebuje različne pomenske odtenke kot npr. *igra sveta* (*orbis* v 2. sklonu) ali *svet igre* (*lusus* v 2. sklonu) ali *svet je igra* (*orbis* v 1. sklonu), pri čemer bi lahko zaznali tudi dodatni odtenek v smislu *igra okroglega zemljevida* ali *igra okrogle mize*. Poleg opisa igre in pravil zanjo najdemo v knjigi mnogo zanimivih misli, ki nam neposredno in živahno prikazujejo znanstvena, politična, verska in druga vprašanja, ki so tedaj zanimala izobražene ljudi.

Na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem ter drugod v avstrijskih deželah, kjer je živel slovensko govoreče prebivalstvo, so v 17. stoletju v verskem, kulturnem in političnem življenju igrali pomembno vlogo pripadniki jezuitskega reda. Še posebej vplivni in vidni so bili v izobraževalnem sistemu s tem, da so organizirali sistem šol od nižjih do najvišjih, postavljali učitelje in določali vsebino izobraževanja. Knjiga na zgovoren način priča o pouku na jezuitski univerzi, o jezuitskem pogledu na svet in o vlogi iger, ki so jih jezuiti gojili kot nepogrešljivo sredstvo pouka.

V tem članku bomo na kratko orisali miselno ozadje in okoliščine nastanka igre in knjige, medtem ko bo v drugem delu članka, ki bo izšel v naslednji številki Kronike, več govora o pravilih igre.

Knjiga, v kateri je igra predstavljena

Knjiga *Orbis lusus* v svojem prvem poglavju (41 strani) povzema temeljno geografsko znanje, ki naj bi ga igralci vsaj v grobih potezih obvladali, zato da bi lahko v igri uživali in ob njej utrjevali in razvijali svoje znanje geografije. V drugem poglavju (22 strani) so opisani zemljevid, potrebščine za igro in osnovna pravila igre. Tretje poglavje, ki je najobširnejše (189 strani), poleg nekaj kratkih praktičnih napotkov za igro največ prostora namenja opisom 1680 areol na zemeljski krogli, ki se med igro naglas prebirajo in preko katerih igralci spoznavajo različne predele zemlje.

Mnogo virov nam potrjuje, da so bile v preteklih stoletjih in tudi v 17. stoletju družabne igre razširjene in priljubljene.³ V 17. stoletju ljudje še

niso veliko potovali oziroma večina ljudi vse svoje življenje ni prestopila meja svoje domovine. Poleg tega se je pojem domovine bolj nanašal na domačo vojvodino ali grofijo kakor na ozemlje, kjer so ljudje govorili določen jezik ali na celotno cesarstvo. Čeprav geografija ni bila del šolskega pouka in je bilo zemljepisno znanje omejeno, so bile novice o tujih krajih, o katerih so poročali prvi evropski raziskovalci, predmet velike pozornosti, o čemer priča priljubljenost potopisnih del, ki so doživljala za tiste čase velike naklade. Zato je verjetno, da je bila geografska igra z opisi vseh delov sveta deležna zanimanja v univerzitetnih in drugih izobraženih krogih.

Kljub temu so se nam o sami igri ohranila zelo skopa poročila. Kratek (in avtorju tega članka edini znani) zapis o izkušnjah z igro najdemo v knjigi, ki jo je M. Kirchoffer objavil leta 1673 in kjer je zapisal, "da sta igro kmalu po tem, ko je bila knjiga [to je *Orbis lusus*] natisnjena, z veliko dovršenostjo igrala dva visoka kneza iz družine Eggenberg" [... *ch'a pena per le stampe parturita, tosto con gran perfezione sia stata esercitata da i duoi Celsissimi Principi de Eckenberg*].⁴ Domnevamo lahko, da je imel Kirchoffer v mislih brata Janeza Kristijana in Janeza Sigfrida Eggenberga, ki sta se na jezuitsko šolo v Gradcu vpisala 13. februarja 1654, ko je prvi imel 13 in drugi 10 let⁵ in ki sta geografsko igro spoznala približno pet let kasneje, ko je bila igra predstavljena oziroma knjiga natisnjena.

Imamo tudi poročilo o predavanju, ki ga je imel grof Volf Engelbert o igri v Ljubljani. Najdemo ga v bibliografiji Kranjske, ki nam jo je kot rokopis zapustil Marko Pohl in ki je bila kasneje natisnjena.⁶ Pod geslom *Auersperg* najdemo tam sledeči zapis: *Auersperg (Wolfg. S.R.I. Comes ab) in publica sua ex universa Philosophia disputatione in Academia Labacensi in praesentes distribuendum commisit librum, cujus titulus est: Orbis lusus. Graecii 1659 in 4. Quem laudat Valvasor in suo Chronico*. V prevodu: Auersperg (Volf, grof Svetega rimskega cesarstva) je v javni disputaciji s področja univerzalne filozofije, ki jo je imel na ljubljanski akademiji, navzočim govoril o knjigi, ki so jo delili med navzoče in katere naslov je *Orbis lusus*, Gradec 1659, v četverki. Avtorja hvali Valvasor v svoji Kroniki.

⁴ Kirchoffer, *L'arimetica mascherata*, str. 394. Eggenbergi so bili pomembna plemiška družina v cesarstvu in na Kranjskem in Štajerskem. Med letoma 1602 in 1649 je imela Kranjska dva deželna glavarja iz te rodbine (knez Janez Ulrik in knez Janez Anton) in nato spet med letoma 1673 in 1715 (knez Janez Sigfrid in knez Janez Anton Jožef).

⁵ Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2, pod števil. 143 in 144, str. 95.

⁶ Pohl, *Marci a S. Paduano Er. Aug. Disc. Ord. Prof., Bibliotheca Carnioliae*.

² Graff, *Bibliographia Widmanstadiana*, str. 120; izvod knjige hrani Semeniška knjižnica v Ljubljani in avtor tega članka.

³ Zollinger, *Bibliographie der Spielbücher des 15. bis 18. Jahrhunderts*.

Eden od dveh znanih primerkov knjige *Orbis lusus* v Sloveniji je vezan v pergament iz doslužene cerkvene knjige s kiticami psalmov in pevskega notami. Sodeč po obliki črk je rokopis utegnil nastati nekje na Španskem, morda v 15. stoletju.

S "Kroniko" je seveda mišljena *Slava Vojvodine Kranjske*. Zapis o "ljubljski akademiji" po vsej verjetnosti pomeni Akademijo operozov (*Academia Operosorum Labacensis*), katere ustanovitev je bila razglašena leta 1693.⁷ Če je tako, je bilo to predavanje Volfa Engelberta več kot tri desetletja po predstavitvi igre v Gradcu.

Predgovor bralcem in miselni svet knjige

Knjiga ima predgovor (*Prefatio ad lectorem*), ki ni podpisan in v katerem avtor opisuje namen igre. Ta del knjige je za današnjega bralca zelo zanimiv, ker odpira pogled na miselni svet, v katerem je igra nastala. Predgovor je stilistično izpiljen in v njem je duh jezuitskih kolegijev in jezuitskega izobraževanja tako jasno izražen, da lahko domnevamo, da je njegov avtor profesor M. Kirchoffer.

Čas, ko je bila knjiga napisana, je bil čas razcveta baročne umetnosti, ki je predstavljala umetniško plat protireformacije, katere glavni cilj je bilo ljudi prepričati – če je le mogoče z lepim, elegantnim in prijetnim – o pravilnosti katoliške vere in katoliškega načina življenja. Z nekaj duhovne predpriprave lahko ta baročni duh še danes

začutimo npr. v baročni glasbi, arhitekturi ali slikarstvu, kjer kar kipi od vzvišenih misli, navdušenja, ponosa, želje po lepem ter vdanosti Bogu. Posebno učinkoviti in uspešni izvajalci protireformacije so bili jezuiti. Njihov pomen je temeljil predvsem na dejstvu, da so si pridobili marsikje v katoliškem svetu, in z vladarjevo podporo še posebej na Avstrijskem, če že ne monopol, pa prevladujoč vpliv pri organiziranju izobraževanja na preduniverzitetni in univerzitetni ravni. Pri praktičnem izvajanju izobraževanja so jezuiti kazali veliko inovativnosti in psihološke tenkočutnosti, kar je na primer veljalo za vpletanje iger, predstav in javnih nastopov v pouk na vseh ravneh. V knjigi prihaja ta jezuitski duh do izraza v različnih oblikah in še posebej v predgovoru, ki ga v nadaljevanju predstavljamo.⁸ Začenja se takole:

Bog se rad igra s stvarmi, ki jih je ustvaril, in človek se s sodelovanjem v Božji igri uči modrosti, kajti za ravnanje z materialnim svetom je potrebna sposobnost razumevanja. Med različnimi znanostmi je ni primernejše od GEOGRAFIJE, preko katere bi človeški um lahko na prijetnejši način spoznaval razigranega Boga ali lažje doumeval zakone, ki vladajo v naravi. Združevanje koristnega s prijetnim pri poučevanju znanja o svetu je splošno vodilo, ki je podlaga vsemu drugemu. Da bi le vsak, ki zavrača prijetno koristnost, spoznal, kako napačno razmišlja in škodi blagru svoje duše, ko zavrača izredno prijetnost geografske znanosti.

V teh uvodnih besedah je strnjeno mnogo tega, kar je značilno za odnos jezuitov do izobrazbe in življenja. V združevanju prijetnega s koristnim so ob poudarjanju avtoritete papeža in cerkvene hierarhije iskali poti za odvracanje ljudi od strogega in individualističnega protestantizma, kjer je vernik lahko komuniciral z Bogom neposredno s pomočjo Svetega pisma, ne da bi pri tem nujno potreboval posredovalno vlogo duhovnika in cerkvene strukture. Poleg tega ta odstavek, ki govori o človeku kot udeležencu v Božji igri, ilustrira pojmovanja, ki so bila priljubljena v baročnih gledaliških igrah 17. stoletja in po katerih so ljudje v vsem, kar delajo, le nastopajoči v gledališču, v katerem je Bog vsemogoten režiser in opazovalec.

Seveda pa borba zoper protestantizem ni mogla brez pridržka staviti le na zabavo in lepoto. Zato je bila druga, enako pomembna plat jezuitskega pogleda na svet, da baročno povzdigovanje lepega in pozivanje k igri ne sme pomeniti licence za nered, nemoralo in rahljanje pravil hierarhično urejene družbe. To drugo, bolj strogo in konzervativno protitež v jezuitski filozofiji, je avtor poudaril takoj v nadaljevanju:

A vendar je umazani svet tako zapeljan, da le s težavo povezuje korist s poštenjem, če ni zraven

⁷ *Academia operosorum*: zbornik prispevkov s kolokvija.

⁸ Prevodi odlomkov iz knjige so avtorjevi.

še polno prijetnega, kar je podobno, kot če bi k veselju in šalam vabili z otroškimi ropotuljami. In prav zaradi tega je postal svet podoben ženskam, vendar ne v smislu, da bi postajal eleganten in lep, temveč prej odvrten in nemoralen.

V tem splošnem opozorilu o razširjenosti greha knjiga mimogrede namiguje na za tisti čas splošno sprejet mizoginičen pogled na družbo, ki je podrejeno vlogo žensk v družbi utemeljeval s psihološkimi in fiziološkimi razlogi, ki so se v različnih odtenkih ohranjali vse do 20. stoletja. Bistvo teh pogledov je, da se lepota in privlačnost žensk (oziroma t. i. lepšega spola) prepletata z njihovo nesposobnostjo za racionalno in disciplinirano razmišljanje, zaradi česar je ženska narava nagnjena h grehu in nepredvidljivosti, če ostaja brez nadzora in vzgoje.

Takoj za tem se predgovor usmeri k igri, opisani v knjigi:

Zato da bi vsaj delno pomagal zmanjšati nevarnost te splošne krize človeškega razmišljanja, se mi je zdelo primerno – vsekakor z namenom ravnati v splošno korist in sledeč velikemu italijanskemu pesniku Torquatu Tassu, kakor tudi v skladu z zdravimi krščanskimi in družbenimi resnicami in načeli – ljudem ponuditi znanost, pa čeprav drugačne vrste, in jo na pesniški način obdati s sladkostjo in privlačnimi idejami, tako da ne bo več gola, nekultivirana in grenka, temveč prijetna, privlačna in razveseljiva. In tako želim predstaviti geografijo s pomočjo preproste igre, ki jo bo človeškemu umu naredila sladko, privlačno in lahko, pa čeprav geografija ne predstavlja najbolj vzvišenege vira pravil javnega življenja.

Te misli izhajajo iz tedaj še splošno sprejetega pojmovanja znanstvenega sistema, v katerem geografija ni uživala položaja, ki bi bil primerljiv npr. s filozofijo, teologijo, pravom, medicino ali matematiko. V avtorjevih besedah čutimo željo, da bi že na začetku prestregel pomisleke glede ukvarjanja z znanostjo, ki *ne predstavlja najbolj vzvišenege vira pravil javnega življenja*. Vendar je iz nadaljevanja jasno – takoj po tem dolžnem poklonu hierarhiji akademskih znanosti – da avtor ni ujetnik tradicije in da sam nikakor ne dvomi o pomembnosti geografije kot znanosti, ki jo je treba na šolah učiti:

Obračam se na vsakega posebej med vami, o fantje v cvetu mladosti obdarjeni z naraščajočo življenjsko silo, ki se tu in tam v dela prostem času zapletate v slabe in škodljive dejavnosti in ki ste po obveznih študijskih opravilih izpostavljeni nevarnemu brezdelju. Poglejte torej: ponujam vam zemeljsko kroglo kot igralno žogo z namenom, da bi se med učenjem igrali in med igro učili, vendar ne kar tako počez in brez cilja, temveč zato, da si pridobite tista znanja, ki vam bodo trajno koristila in brez katerih je vsako prebiranje starih in no-

vejših zgodovinarjev slepo in vsako govorjenje o velikih dejanjih nemo. Ta znanja pogosto in vedno znova pridejo do izraza v javnih in zasebnih srečanjih, v vsakdanjih človeških razgovorih kakor tudi pri različnih nesoglasjih, ki terjajo odločitve. In končno: brezskrben opazovalec se bo s to igro lahko naučil več kot običajen popotnik, ki se podaja na dolgo, težavno in z velikimi stroški povezano popotovanje.

Iz zgornjih besed veje prosvetljeno avtorjevo prepričanje, da bi si morali angažirani in aktivni ljudje – to so v tistem času bili predvsem moški pripadniki plemstva, klera in meščanstva – pridobiti geografska znanja, ki jim bodo koristila tako v javnem kot v zasebnem življenju. S sočno prisposodbo o geografiji, ki daje zgodovini oči in velikim dejanjem dar govora, je avtor to misel elegantno poudaril.

Zgornji citat je zanimiv tudi, ker ilustrira psihološko načelo, ki je igralo pomembno vlogo v jezuitski pedagoški praksi: namreč, da je čas brezdelja, ki je za mladega človeka lahko poguben, potrebno nenehno izpolnjevati z delom ali koristnimi igrami. V podkrepitev tej misli sledi v predgovoru vzklik z velikimi črkami: IGRAJTE SE OB ŠTUDIJU (*LUDATIS STUDENDO*).

Takoj za tem je avtor dodal dve kritici:

Zemlja kot žoga se zdi, na nobeno ležišče oprta, v zrak položeno, breme tam težko visi.

*(Terra pilae similis nullo fulcimine nixa
Aëre subiecto, tam grave pendet onus.)*

Ob stihih je zapisano le "tako je zapel pesnik" brez navedbe imena avtorja. Verza sta iz Ovidove pesnitve "Fasti", v kateri so opisani dnevi oziroma prazniki v koledarju klasične rimske dobe.⁹ Pisec predgovora je pesnitev verjetno poznal, sicer pa je verza lahko našel tudi v večkrat izdani in med takratnimi pišočimi zelo popularni pesniški "zakladnici" (*Aerarium poeticum*), v katerem so bile po slovarsko urejenih geslih zbrane različne pesniške prisposode, figure in sinonimi. V tem primeru sta ta dva Ovidova verza navedena pod geslom *Terra* – Zemlja.¹⁰

Vse kaže, da avtor ni citiral teh dveh stihov le iz spoštovanja do klasične pesnitve, temveč ker so ju ljudje v tistem času povezovali s cerkvenim in tedaj še splošno sprejetim naukom o mirujoči zemlji v središču vesolja. Ta nauk – povzdignjen v obvezujočo cerkveno dogmo – je v 17. stoletju krepko buril duhove, ker cerkev ni dovoljevala

⁹ Šesti del pesnitve *Fasti*, (Publius Ovidius Naso, 43 p.n.š. – cca. 17 n.š.) (pesnitev še ni bila prevedena v slovenščino).

¹⁰ Npr. šesta izdaja Weinrich, *Aerarium poeticum*, 1652.

njegovega negiranja. Da je cerkev to zelo resno jemala, so na različne načine skusili npr. Giordano Bruno, Galileo Galilei in Johannes Kepler. Kritiki sta predstavljali nekakšno umetniško in predkrščansko potrditev svetopisemskih vrstic, v katerih je Cerkev videla teološke dokaze o mirujoči zemlji v centru vesolja. Eden od teh dokazov je bila vrstica v Stari zavezi, ki pravi, da je Bog ... *obesil zemljo v praznem prostoru* ali v drugi verziji, da *zemljo drži obešeno nad ničem (Qui ... adpendit terram super nihili)*.¹¹ Ta svetopisemski odlomek je tudi služil kot razlaga za težko doumljivo tezo o prosto viseči in mirujoči zemlji v vesoljskem prostoru. Upošteva vsebinsko zvezo med to Ovidovo pripodobo in geocentričnim naukom se je težko izogniti občutku, da jo je avtor želel demonstrativno izpostaviti že na začetku – za vsak primer in kot protiutež svojim kasnejšim dvomnim aluzijam na heliocentrične astronomske teze Kopernika in Keplerja (o čemer nekoliko več spodaj). Dvumje oziroma razprave o različnih gledanjih na vesoljski sistem, ki niso direktno negirale uradne cerkvene geocentrične in geostatične doktrine, so bile v 17. stoletju običajen način za izogibanje očitkom širjenja heretičnih idej.

Po tej elegantni in pomena polni pesniški prispodobi se avtor spet obrne k mladim bralcem:

In sedaj je prepuščeno vam, igralcem, da se zabavate z zanimivimi šalami narave in da se igrate s celotno zemeljsko kroglo, medtem ko prebivate na njenem majčkenem koncu. Lahko ste stisnjeni v hišni sobi in se hkrati igrate na velikanski površini zemeljske krogle. Ponuja se vam priložnost, da z vaše delovne mize – potem, ko je minil čas, ki ste ga bili dolžni prebiti v prizadevnem razmišljanju o resni in vzvišeni znanosti ali ko ste se nehali ukvarjati z globokimi mislimi, na primer z literarnega področja – odstranite, kar je mogoče odstraniti in si privoščite zaslužen in poživljajoč odmor, med katerim zagotovo ne bo malo priložnosti tako za koristno veselje kot za veselo korist.

Nato pa predgovor načenja delikatno temo igranja za denar. Govoriti o tem vprašanju verjetno ni bilo enostavno, ker je bilo v tistem času mnogo razprav o tem, ali in kdaj je igranje za denar greh, po drugi strani pa je v literaturi tistega časa mnogo indikacij, da so bile igre za denar razširjene. Nemara v želji, da bi ostal realističen, se je avtor odločil za previdno moraliziranje:

Le eno vas prosim, da pazite: ko igrate za skromne zneske, nikoli ne dovolite, da vas zapustijo moč vrlin in pravila dobrega obnašanja in tudi ne, da bi ob igri s svetom izigrali Boga! Kajti – kakor oznanja božja modrost v človeški podobi – kaj koristi človeku, če si pridobi ves svet, če je pri tem oškodovana njegova duša.

Avtor torej ne poskusa igralcev prepričevati, naj ne igrajo za denar, temveč le da naj igrajo za majhne zneske. Pri tem je spretno dodal nekoliko prirejeno in iz drugega konteksta vzeto svarilno vprašanje iz biblije o tem, kaj koristi človeku, če si pridobi ves svet, medtem ko si zapravi življenje.¹²

Predgovor se zaključí, kakor je bilo običajno za knjige v tistem času, s pozdravom bralcem: *Bodite pozdravljeni in živite srečno tako v večnosti kot v sedanjosti. V Gradcu, 15. avgusta leta 1659.*

Akadska disertacija?

Naslovnica knjige pravi, da je delo zagovarjal in predstavil Volf Engelbert Turjaški na Univerzi v Gradcu (*defensus ac demonstratus ... ab Wolffgango Engelberto ab Auersperg ... in Alma Universitate ... Graecensi*). Te besede bi v današnji govorici utegnile pomeniti, da je šlo za disertacijo za dosego akademskega naslova ali za delo ob zaključku šolanja.

V to smer – na prvi pogled – bi kazala tudi omemba knjige v *Slavi Vojvodine Kranjske*, kjer Valvasor knjigo uvršča med dela, nastala med študijem na univerzi. Knjiga je omenjena v dodatku k VI. knjigi *Slave*, v katerem so najprej popisani najpomembnejši kranjski pisci in njihova dela in nato dela, ki jih Valvasor kolektivno označuje z izrazom *theses* (teze), ki so jih študenti s Kranjskega dali tiskati v svojih študijskih letih. Naštevajo jih devet, čeprav pravi, da je teh del preveč, da bi jih lahko vse omenil. Knjigo *Orbis lusus* omenja na prvem mestu in jo opisuje takole:

Über obbenannte Herren/ oder Gelehrte/ haben auch sonst andere fürnehme und ansehnliche Personen/ aus Krain/ schöne/ grosse/ und mit Kupffer gezierte/ Theses, in ihren Studier=Jahren/ ausgefertigt/ und drucken lassen: Als/ unter Andren/ Herr Graf/ Wolff Engelbrecht/ Graf von Aursperg etc. etc. jeziger Land=Marchalck etc.etc. welcher gar stattliche Theses, (oder Streit=und Erörterungs=Sätze) unter dem Titel Lusus Orbis, samt einem dazu gehörigem Buch/ drucken lassen. In v prevodu: Razen zgoraj omenjenih mož in učenjakov so tudi druge odlične in pomembne osebe iz Kranjskega v svojih študijskih letih izdelale in dale tiskati lepe, obsežne in z bakrorezi okrašene teze, kakor je to med ostalimi storil gospod grof Volf Engelbert, grof Turjaški itd. itd., sedanji deželni maršal, ki je, skupno s pripadajočo knjigo dal tiskati impozantne teze (ali argumente in raziskovalne postavke) pod naslovom *Lusus orbis*.¹³

Valvasor (ki je bil tako kot Volf Engelbert rojen leta 1641) je pripadnike kranjske veje Turjaških

¹¹ Job, 26.

¹² Matej, 16.

¹³ Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 367. Za komentar gl. Raisp, *Kranjski polihistor*, str. 223 in 225.

dobro poznal, o čemer lahko sklepamo med ostalim po tem, da jih je v *Slavi* omenjal in pisal o njihovih posestih, kakor npr. o Turjaku, knežji palači v Ljubljani in o tamkajšnji bogati knjižnici. Valvasor je sam narisal nekaj gradov, ki so bili v lasti Turjaških (vključno s Turjakom, kjer je imel v kasnejših letih grof svoj glavni sedež) in več teh podob kot bakroreze vključil v *Topografijo sodobne Vojvodine Kranjske*¹⁴ in v *Slavo*. Mlajšemu grofu Engelbertu je Valvasor posvetil svojo knjigo *Ovidii Metamorphoses icones* (Podobe iz Ovidovih Metamorfoz) iz leta 1680¹⁵ in veliki panoramski bakrorez Turjaka, ki je bil vključen v *Slavo*.¹⁶

Grof Volf Engelbert Turjaški (1641–1709) je kot študent leta 1659 na graški univerzi predstavil geografsko igro in kasneje o njej v Ljubljani predaval. Tu je upodobljen na portretu, ki je do druge svetovne vojne visel v gradu Turjak in bil med vojno uničen skupaj z ostalo grajsko opremo.

Mislim, da zgornjih Valvasorjevih besed ne moremo brati kot dokaz, da je bil *Orbis lusus* delo za pridobitev akademskega naslova. Opis je presplošen, da bi iz njega lahko sklepali kaj bolj določnega o akademskih okoliščinah, v katerih je knjiga nastala.

O knjigi je pisal tudi Peter Radics (1836–1912), novinar, ploden pisec, urejevalec turjaške fideikomisne knjižnice v Ljubljani in tudi dober znanec Turjaških. V pregledu objav pripadnikov družine Turjaških pravi sledeče: ... *In Graz ... erschien des Wolfgang Engelbert Grafen von Auersperg geographisches Werk: Orbis lusus. Das umfangreiche mit grossem wissenschaftlichem Apparate ausgestattete Buch ist die erweiterte Dissertationsschrift des 18jährigen Grafen, des zweitgeborenen Sohnes des ersten Fürsten und Staatsministers Kaiser Leopold I., welcher erlauchte Jüngling das Hauptthema der Schrift am 15. August 1659 an der Grazer Universität "vertheidigte". "Orbis lusus" ist mit ausserordentlichem Fleisse und grosser Genauigkeit in Benützung des damals zugänglichen geographischen und physikalisch-geographischen Materials zusammengestellt*; oziroma v prevodu: V Gradcu je izšlo geografsko delo grofa Volfa Engelberta Turjaškega *Orbis lusus*. Ta obsežna knjiga z obilo znanstvene snovi je razširjena disertacija 18-letnega grofa, drugorojenega sina prvega kneza in državnega ministra cesarja Leopolda I.; ta prosvetljeni mladenič je osrednjo temo tega pisanja "zagovarjal" 15. avgusta 1659 na graški univerzi. Knjiga *Orbis lusus* je bila sestavljena z izredno pridnostjo in veliko natančnostjo ob uporabi takrat dostopnega geografskega in fizikalno-geografskega materiala.¹⁷

Ceprav besede o razširjeni disertaciji dopuščajo različne interpretacije, ker ne pojasnjujejo, kdo je disertacijo razširil, menim, da ne zadostujejo za sklep o *Orbis lusus* kot zaključnem akademskem delu. Mimogrede: Radics se je motil glede kneza Janeza Vajkarda (1615–1677),¹⁸ ki ni bil oče 18-letnega grofa, temveč bratranec njegovega očeta, grofa Janeza Andreja (1615–1664).¹⁹

V tistem času so na jezuitski univerzi v Gradcu podeljevali bakalavreat, magisterij, licenciat in doktorat.²⁰ Iz študijskega reda graške univerze iz leta 1656²¹ izhaja, da je bilo za bakalavreat (najnižji naslov) potrebno 22 let starosti in za doktorat (najvišji naziv) 25 let.²² Glede Volfa Engelberta, rojenega 6. novembra 1641, nimamo nobene indikacije, da bi v njegovem primeru šlo za izjemo od tega pravila.

¹⁷ Radics, *Anastasius Grün*, str. 180.

¹⁸ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 232; Dodatki, Rodovniki, Turjak III.

¹⁹ Prav tam, str. 104; Dodatki, Rodovniki, Turjak III.

²⁰ Krones, *Geschichte*, str. 356, 362.

²¹ Prav tam, str. 346.

²² Prav tam, str. 363.

¹⁴ *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, Bogenšperk 1679.

¹⁵ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 125.

¹⁶ Prav tam, str. 243.

V ohranjenih registrih graške univerze za zadnje obdobje so v kronološko vodenih knjigah navedeni podatki o vpisih študentov (z njihovimi naslovi in domovino), profesorjih, promotorjih in promovirancih.²³ Izpisi, prekinitve študija ali zaključki študija brez akademskega naslova niso bili registrirani. Tako so bile npr. leta 1659 akademske promocije na graški univerzi 28. februarja in 7. ter 21. avgusta.²⁴ Ne za tisto leto ne kasneje ni podatka o akademski promociji grofa Volfa Engelberta. Da svojega šolanja na graški univerzi ni končal s promocijo, ne preseneča, saj je bil delež promovirancev med vpisanimi študenti razmeroma majhen.

Upoštrevati je treba tudi dejstvo, da je izraz *defensus ac demonstratus* ("zagovarjal in predstavil") v naslovu *Orbis lusus* neobičajen za promocijske disertacije tistega časa oziroma, da so se na naslovnica del za doseg akademskih naslovov na graški univerzi uporabljali drugi izrazi.²⁵ Nadalje je imel izraz "teze" (*theses*) širok pomen in se je uporabljal za različna pisanja in javne nastope študentov pred kolegi in profesorji, ki so jih na graški jezuitski univerzi organizirali tedensko in mesečno kot del pouka.²⁶ Pri študentih retorike je bilo urjenje v govorniški spretnosti in sodelovanje v takih nastopih še posebej cenjeno (Volf Engelbert je leta 1657 začel svoje šolanje v Gradcu v razredu retorike).

Mlajši ali starejši Volf Engelbert?

Grof Volf Engelbert, o katerem smo govorili doslej (1641–1709),²⁷ je imel sorodnika enakega imena, v naši zgodovini mnogo bolj znanega grofa Volfa Engeleberta (1610–1673),²⁸ ki je bil od leta 1649 kranjski deželni glavar. Imel je tudi funkcijo vrhovnega dednega deželnega maršala in je bil izjemno izobražen in kulturno angažiran mož.

V nekaterih naših omembah knjige *Orbis lusus* se kot njen avtor omenja starejši grof Volf Engelbert, kranjski deželni glavar. Zamenjava soimenjakov morda ne preseneča, ker vemo, da je starejši grof imel mnogo geografskih del, ki so bila potrebna pri pisanju *Orbis lusus*, vključno z dragimi atlasi z bakroreznimi zemljevidi, knjigami z opisi in bakroreznimi podobami evropskih in neevropskih mest in kozmografskimi deli. Ta dela so

Grof Volf Engelbert Turjaški (1610–1673) je bil deželni glavar vojvodine Kranjske in vplivna osebnost v njenem političnem in kulturnem življenju. Ker je bil odlično izobražen in je imel v svoji bogati knjižnici v Ljubljani atlase in knjige, ki so bile potrebne pri pisanju knjige Orbis lusus, so ga kot soimenjaka mladega grofa Volfa Engelberta Turjaškega (1641–1709) občasno šteli za avtorja knjige. (zasebna last)

bila (poleg številnih drugih) v njegovi znameniti ljubljanski knjižnici, ki jo je s sistematičnimi nakupi iz evropskih tiskarskih središč sistematično dopolnjeval.²⁹

Starejši Volf Engelbert je bil bratranec grofa Janeza Andreja (1615–1664),³⁰ ki je bil oče mlajšega grofa Volfa Engelberta. Mlajši Volf Engelbert se je na graško jezuitsko šolo vpisal 3. marca 1657,³¹ (v razred retorike), medtem ko je starejši Volf Engel-

²³ Andritsch, *Die Matrikeln der Universität Graz*: Band 1: 1586–1630; Band 2: 1630–1662, Band 3: 1663–1710.

²⁴ Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2: 1630–1662, str. 209.

²⁵ Gl. npr. Graff, *Bibliographia Widmanstadiana*, passim.

²⁶ Krones, *Geschichte der Karl Franzens-Universität*, str. 351, 353, 359, 361, 362, 371.

²⁷ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 108; Dodatki, Rodovniki, Turjak III.

²⁸ Prav tam, 230; Dodatki, Rodovniki, Turjak II.

²⁹ Npr. Radics, *Die Hausbibliothek der Auersperge*; isti: *Die Fürst Carlos Auersperg'sche Hausbibliothek im Lai-bacher Fürstenhofe*; Reisp, *O nekdanji knjižnici knezov Auerspergov*; Bircher, *The 'Splendid Library' of the Counts of Auersperg* (ki sodelovanje pri *Orbis lusus* pripisuje mlajšemu grofu, op. 4).

³⁰ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 104, 452; Dodatki, Rodovniki, Turjak III.

³¹ Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2: 1630–1662, str. 103, št. 101. Na isti dan se je v isti razred vpisal tudi njegov mlajši brat Janez Herbard (1643–1701); Preinfalk, *Auerspergi*, str. 105, 452; Dodatki, Rodovniki, Turjak III.

bert svoje šolanje na isti šoli v Gradcu (v razredu poetike) začel 9. februarja 1627.³²

Ni najti podatka iz 17. stoletja, ki bi potrjeval tezo o starejšem grofu kot avtorju *Orbis lusus*. Če bi to držalo, bi bilo pričakovati, da bi Valvasor, ki je oba Volfa Engelberta dobro poznal, to zapisal oziroma bi o knjigi poročal drugače (glej zgoraj). Poleg tega sta imela tako starejši kot mlajši grof naslov "deželni maršal".³³ Iz Valvasorjeve navedbe o "sedanjem" deželnem maršalu v zvezi z knjigo *Orbis lusus* lahko sklepamo, da je imel v mislih mlajšega, takrat se živečega grofa, ker je bil v času, ko je Valvasor začel pisati *Slavo*, starejši grof že kakšno desetletje pokojni.

V vsakem primeru lahko domnevamo, da je mlajši Volf Engelbert knjižnico starejšega grofa ne le poznal, temveč jo je v svojih študijskih letih s pridom uporabljal, vsaj v taki meri kot so do nje imeli dostop drugi ljubljanski učenjaki, kot npr. Schönleben in Valvasor. Za uporabo knjižnice je bilo dovolj priložnosti, ker je grof Janez Andrej (oče mladega Volfa Engelberta in bratranec lastnika knjižnice) namesto na Turjaku, katerega lastnik je bil, s svojo družino veliko pogosteje prebival v udobni in prenovljeni družinski palači v Ljubljani.³⁴

Soavtorstvo učitelja in učenca?

Naslovnica knjige *Orbis lusus* navaja dve osebi. Grof Volf Engelbert je igro "zagovarjal in predstavil" in profesor Matija Kirchoffer je zagovoru in predstavitvi "predsedoval". Postavlja se vprašanje, kakšni sta bili vloži mladega grofa in njegovega mladega profesorja in pri snovanju igre in pisanju knjige. Po današnjem pojmovanju besed "zagovarjal in predstavil" bi morda lahko sklepali, da je knjigo napisal grof Volf Engelbert. Na tak sklep bi nas lahko navedel tudi zgoraj omenjeni Valvasorjev zapis v *Slavi* in Radicsev bibliografski opis. Vendar menim, da obstajajo indikacije, ki ne dovoljujejo enostavnega odgovora na to vprašanje.

Mislim, da je treba uvodoma imeti v mislih, da vsebuje predvsem prvo poglavje knjige odlično kompilacijo strokovnega materiala in da najdemo v njem kritične misli, ki kažejo na temeljito poznavanje astronomije in sorodnih ved oziroma literature na tem področju. Način predstavitve snovi razkriva radovednega duha, odlično izobrazbo, načitanost in, sodeč po citatih iz klasičnih avtorjev, solidno klasično izobrazbo. Glede na obilico geografskega in drugega znanja zbranega v knjigi je očitno, da je bilo delo napisano s pomočjo knjiž-

nice, v kateri so bili atlasi, druga geografska dela in naravoznanstvene knjige. Ker takih knjižnic takrat ni bilo dosti (med ostalim zaradi visokih cen geografskih del), bi bilo mogoče domnevati, da so deli knjige nastali v Ljubljani, kjer je grof Volf Engelbert Turjaški, deželni glavar in starejši sorodnik mladega grofa imel v tistem času eno izmed najboljših zasebnih knjižnic na avstrijskem. Če je bil mladi grof s pomočjo knjižnice starejšega sorodnika udeležen pri pisanju knjige, se zdi verjetno, da je pri tem sodeloval tudi izkušen strokovnjak.

Pozornost pritegne tudi dejstvo, da je raven besedila knjige neenotna. Na primer predgovor in izbor tedanjega geografskega znanja v prvem poglavju sta vsebinsko in stilistično dodelana in filozofsko zrela. Kasneje v knjigi pa ima bralec občutek, da je pisanje manj sistematično, izvedeno bolj na hitro in morda tudi mladostno zagnano. Razlog temu bi lahko bilo dejstvo, da je nekatere dele knjige pisal profesor, medtem ko je drugod imel večji delež mladi grof. Seveda pa je lahko bil razlog za neenakomeren stil tudi presenetljiva naglica pri pisanju knjige, o čemer bomo nekaj več povedali v naslednjem poglavju.

Ob tem se kaže tudi zavedati, da je bila v plemiških družinah, ki so si to lahko privoščile, izobrazba moških potomcev praviloma pod nadzorom humanistično izobraženih domačih učiteljev, ki so svoje varovance učili od zgodnje mladosti naprej in jih spremljali tudi na latinskih šolah zunaj domačega okolja. Pogosto so jim stali ob strani tudi na univerzi. Neredko so jih spremljali tudi na "kavalirsko turo" (*nobilis et erudita peregrinatio*) npr. v Italijo, Nemčijo ali Francijo, kar je bilo v navadi pri premožnih plemiških družinah ob zaključku šolanja njihovih sinov.³⁵ Nekateri od teh domačih učiteljev so bili dobro izobraženi in so imeli velik vpliv na izobrazbo svojih varovancev, vendar so praviloma ostajali anonimni. Njihova vloga je mimogrede zabeležena v študijskem redu graške univerze, po katerem so dolžnosti dekanov oziroma ravnateljev gimnazijskih oddelkov vključevale nadzor nad učitelji, ki niso bili nastavljeni na univerzi in med katerimi so bili različni privatni učitelji (*praeceptores*).³⁶ Ker so Turjaški sodili med bogatejše plemiške družine v cesarstvu in so bili njeni moški pripadniki praviloma deležni odlične izobrazbe, ne bi bilo nič neobičajnega, če bi tudi grof Volf Engelbert imel v Gradcu svojega zasebnega učitelja, morda skupaj s svojim mlajšim bratom Janezom Herbardom³⁷ (1643–1701), s katerim se je 3. marca 1657 vpisal na graško jezuitsko

³² Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 1: 1586–1630, str. 82, št. 104.

³³ *Die Ehre*, X, str. 384 in XI, str. 28; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 515.

³⁴ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 104.

³⁵ Brunner, *Adeliges Landleben*, str. 155.

³⁶ Krones, *Geschichte*, str. 354.

³⁷ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 105; Dodatki, Rodovniki, Turjak III.

šolo.³⁸ Njun starejši brat Andrej Trojan (1640–1665)³⁹ se je na to šolo vpisal leta 1655.⁴⁰

Upoštevati je treba tudi dejstvo, da na graški univerzi (kakor tudi na drugih univerzah), profesorji pogosto niso bili sposobni svojih del tiskati oziroma najti založnika zanje. V takih okoliščinah je tiskarske stroške za rokopise profesorjev nemalokrat poravnal kdo drug, navadno kdo izmed njihovih premožnih študentov ali skupina študentov. Tovrstni mecenari so bili pogosto na različne načine omenjeni na naslovnici. Pri tem ni bilo neobičajno, če pravi ali pretežni avtor na naslovnici sploh ni bil omenjen oziroma ni bil omenjen kot avtor.⁴¹

Dodatno indikacijo o avtorstvu, morda ne povsem objektivno, daje sam Kirchoffer, ki v svoji knjigi iz leta 1673 v prvi osebi pravi, da je *Orbis lusus* "izpod mojega skromnega peresa" (*della mia tenue penna*) in celo, da je on dal knjigo v tisk (... *feci stampare una certa opera Geografica, intitolata Orbis lusus* ...).⁴²

Vprašanje avtorstva se zrcali tudi v bibliografskih zapisih o knjigi. Nekateri katalogizatorji so šteli kot avtorja Kirchofferja, kar izhaja npr. iz bibliografije Primoža Simonitija,⁴³ očitno na podlagi kataloga Semenške knjižnice v Ljubljani, ki knjigo hrani.⁴⁴ Enako sledi iz popisa knjižnice grofa Zrinjskega iz leta 1662 (kjer je rečeno sledeče: *Orbis lusus, pars prima. seu lusus Geographicus, Authore P. Matthia Czirhoffer Soc(ietatis) Jesu.*)⁴⁵ in iz Enciklopedije, ki sta jo izdajala *Diderot* in *D'Alembert*⁴⁶ v drugi polovici 18. stoletja in ki navaja *Orbis lusus* pod geslom *Sciences* med igrami, katerih namen je bilo učenje različnih znanosti. Po drugi strani pa navajajo Volfa Engelberta kot avtorja npr. *Bibliothèque Nationale de France*⁴⁷ in *Princeton University Library*.⁴⁸ Dunajska nacionalna knjižnica (*Österreichische Nationalbibliothek*) v glavnem bibliografskem zapisu za svoj iz-

vod knjige⁴⁹ navaja kot avtorja Kirchofferja in v stranskem zapisu, ki odkazuje na glavnega, priznava soavtorstvo tudi Volfu Engelbertu Auerspergu.

Na podlagi povedanega menim, da je zaenkrat mogoče le na splošno in negotovo domnevati, da se je neugotovljivi delež 18-letnega grofa pri igri in knjigi oblikoval pod mentorstvom 28-letnega Kirchofferja in da bo brez dodatnih podatkov težko kaj določnejšega reči o razmerju med njunima prispevkoma.

Zakaj in kdaj je bila knjiga natisnjena?

Omenjeno je že bilo, da je bila igra predstavljena v javnem nastopu, ki so se na graški univerzi periodično organizirali kot del pouka. Če je tako, se lahko vprašamo, zakaj je bil tak domnevno rutinski nastop kronan s tiskanjem več kot 250 strani dolge knjige.

Da bi se približali odgovoru na to vprašanje, kaže upoštevati, da v knjigi ni podatka, kdaj je bila natisnjena. Naslovnica sicer pravi, da je bila igra predstavljena avgusta leta 1659 (*Anno MDCLIX Mense Augusto*), vendar iz tega zapisa ne moremo sklepati na čas tiskanja knjige. Letnica tiska bi bila zapisana poleg imena tiskarja ali kraja tiskanja, kjer pa je ni.⁵⁰ Knjiga ima predgovor, ki je datiran s 15. avgustom 1659, vendar tudi ta podatek sam po sebi ni indikacija za čas tiskanja knjige.

Poleg tega naslovnica ne navaja, kdo je tiskarju plačal stroške tiskanja. Na naslovnici je le zapisano, da je bila natisnjena v Gradcu "s črkami" Franca Widmanstatta (*Graecii, Typis Francisci Widmanstadii*), kar pomeni, da ta takrat najpomembnejši tiskar v mestu ni nosil stroškov in poslovnega rizika v zvezi z izdajo knjige.

Posebne pozornosti se zdi vredno dejstvo, da je igra in knjiga posvečena cesarju Leopoldu in da je nedatirano posvetilo podpisal grof Volf Engelbert Turjaški. Leopold I. (1640–1705) je bil julija 1658 izvoljen na prestol Svetega rimsko-nemškega cesarstva. V štiri strani dolgem posvetilu se grof Volf Engelbert obrača na cesarja z majestetičnim tiskanjem in ga primerja z zgodovinskimi vladarji, kot so Aleksander Veliki, Julij Cezar, cesar Avgust, Karel Veliki in Karel V. Leopolda proglašajo za njim enakega naslednika in to primerjavo spretno uporabi kot iztočnico za vabilo cesarju, naj se blagohotno preizkusi v igri:

Kdo je torej primernejši kot Ti, veliki cesar Leopold, ki si v posvetnem svetu prvi, da pred Tabo razprostem znanstveno igro sveta, da bi se

³⁸ Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2: 1630–1662, str. 103, št. 84 in 101.

³⁹ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 105; Dodatki, Rodovniki, Turjak III.

⁴⁰ Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2: 1630–1662, str. 96, št. 70.

⁴¹ Krones, *Geschichte der Karl Franzens-Universität*, str. 376; Peinlich, *Geschichte des Gymnasiums in Graz*, str. 81, 84.

⁴² Kirchoffer, *L'arimetica mascherata*, str. 394.

⁴³ *Jugoslaviae scriptores latini recentioris aetatis, pars II, Opera scriptorum latinorum Sloveniae*, št. 691.

⁴⁴ Signatura X.I.10.

⁴⁵ *Catalogus omnium librorum Bibliothecae Chaktorniensis ... Comitis Nicolai a Zrinio Bani ... Anno Domini 1662 die 10 Octobris*, tiskano v *Magyarországi magánkönyvtárak, II, 1588–1721*, str. 12, 26.

⁴⁶ *L'Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*.

⁴⁷ Signatura G-3422.

⁴⁸ Signatura 1007.134.

⁴⁹ Signatura *35.F.365.

⁵⁰ Za primerjavo z drugimi naslovnici gl. Graff, *Bibliographia Widmanstadiana*.

igral s tem, čemur vladaš – vsekakor s cesarju primerno šaljivostjo. Tvoji rimski predhodniki so se v krasnih gledališčih Rima prepuščali sprostitvi vredni njihovega veličanstva – Ti, zaslužni naslednik tolikih monarhov, pa se boš lahko v premorih med Tvojimi vzvišenimi mislimi igral na prizorišču vsega sveta.

Po tem domiselnem uvodu je pristavljeno, naj mu sreča pri igri nakloni, da bo *njegova cesarska roka pri igri žela največ uspehov v vzhodnih deželah*. Nadaljevanje posvetila pokaže, da pisec ne omenja vzhodnih dežel slučajno, ampak zato, da bi lahko cesarju povedal svoje mnenje o realnih političnih in vojaških vprašanjih habsburške zunanje politike. Mnenje je strnil v naslednje besede:

Medtem ko se, vzvišeni monarh, kakor sonce med vladajočimi princi z neizogibno silo premikaš le proti zahodu, boš v resnici in po lastni odločitvi zakorakal proti vzhodu, zato da bi Tvoj dvoglavni orel v rokah Tvojih poveljnikov dobil celovito in sebi primerno gnezdo.

Nato pa sklene posvetilo s temi besedami: *Zato da ne bi bil igrača usode, kot se je to dogajalo drugim cesarjem, naj Ti bo svet igra, kjer boš pazil, da ne boš izgubil, ker ne želiš zgubljenega sveta. V tem smislu in s tem ciljem Ti ob tej zemeljski krogli zastavlja svojo besedo nekdo, ki si šteje v čast biti predan Tvoji kroni in žezlu tudi za ceno svojega življenja.*

*Tvojemu Svetemu Veličanstvu večno vdani
Wolf Engelbert, sv. rim. ces. grof Turjaški.*

Posvetilo je sicer pisano v vzvišenem stilu, vendar je jezik jedrnat, eleganten in poln besednih iger, predvsem pa izstopa samozavesten ton in poznavanje tedanje imperialne politike, ki je nihala med angažiranjem političnih in vojaških sil zoper ambicije francoskega kralja Ludvika XIV. na zahodu in med željo, da se organizirajo učinkovite vojaške sile, ki bodo sposobne izpodriniti turške pozicije na vzhodu. Ker med dvornimi svetovalci na začetku Leopoldovega vladanja ni bilo soglasja o tem, kateri nevarnosti se naj posveti več sil in sredstev, padejo v oči skrbno izbrane besede, ki sicer omenjajo oba strateška cilja, vendar dajejo večjo težo turški nevarnosti. Ob branju teh vrstic se je težko znebiti občutka, da za njimi stoji prominenten član turjaške družine in visoki cesarski dvorni svetovalec, knez Janez Vajkard Turjaški. Lahko tudi ugotovimo, da so se besede izkazale za preroške, če upoštevamo drugo turško obleganje Dunaja leta 1683 in kasnejše vojaške pohode zoper Turke pod vodstvom genialnega poveljnika kneza Evgena Savojskega, ki je s serijo zmag proti koncu 17. in na začetku 18. stoletja prvi pokazal, kako premagljiva je lahko turška vojska in čigar zmage so vodile do prvih pomembnih teritorialnih pridobitev v korist habsburškega cesarstva.

Geografska igra je bila posvečena mlademu in nedavno ustoličenemu cesarju Leopoldu (1640–1705), ki se je zanimal za znanost. Posvetilo, pod katerim je podpisan grof Volf Engelbert Turjaški doma iz Ljubljane, je cesarja vzpodbujalo k napadalni in ekspanzionistični politiki zoper turška ozemlja na vzhodu. (Gorizia barocca, str. 118)

Cesar Leopold je obiskal Štajersko oziroma Gradec junija 1660 v okviru svojih dinastičnih obiskov dednim deželah. Namen obiska je bil, da ob nastopu svojega vladanja sprejme formalne izjave zvestobe štajerskih deželnih stanov in plemstva. Z enakim namenom je septembra istega leta obiskal Kranjske deželne stanove v Ljubljani, o čemer je poročal Valvasor.⁵¹ Ti obiski so imeli tudi namen vzpostaviti osebne stike z vodilnim pletvom, deželnimi stanovi in visokim klerom.

Obisk v Gradcu, ki je trajal nekaj dni, je bil izpolnjen z raznolikim programom in slavnostmi. Imamo poročilo, da so bili navzoči tuji diplomati in princi (kot npr. vojvoda Mantovski, papeški nuncij in odposlanci Benetk in Španije) in da je ob tej priložnosti visoki gost obiskal tudi jezuitski kolegij in univerzo, kjer so v njegovo čast uprizorili dramske predstave in ga pozdravili v 27 je-

⁵¹ Valvasor, *Die Ehre*, X, str. 371.

ziki.⁵² Po drugem kratkem poročilu so tehniki graške jezuitske univerze svoja znanja demonstrirali z razsvetljavo, ki je omogočala ljudem sredi noči videti kazalce na cerkveni uri.⁵³

Ob vsem tem se vsiljuje vprašanje (ki bi ga kazalo podrobneje raziskati), ali je bila morda napoved cesarjevega obiska Gradcu in univerzi tisto dejstvo, ki je botrovalo odločitvi, da se igra (ki je bila na univerzi predstavljena avgusta 1659) dopolni s podrobnejšim strokovnim materialom in spravi v obliko knjige. Z zgoraj omenjenim posvetilom bi lahko bila knjiga slovesno prezentirana cesarju ob njegovem obisku v Gradcu leta 1660 ali morda celo septembra istega leta v Ljubljani, kjer je bil cesarjev gostitelj deželni glavar Volf Engelbert Turjaški.

Prezentacija knjige bi bila po vsej verjetnosti pogodu graški univerzi, ki bi tudi na ta način lahko pokazala cesarju visoko raven jezuitskega izobraževalnega sistema. Še posebej pa bi bili za poklon te vrste vladarju zainteresirani kranjski Turjaški, ki so bili po eni strani cesarskemu dvoru politično blizu, po drugi strani pa je po Leopoldovem ustoličenju postal njihov položaj na dvoru nejasen in potencialno manj trden kot dotlej. Knez Janez Vajkard Turjaški (1615–1677),⁵⁴ doma iz Žužemberka na Kranjskem, brat kranjskega deželnega glavarja Volfa Engelberta (1610–1673) in bratranec očeta študenta Volfa Engelberta, je bil nad vse vplivni svetovalec Leopoldovega predhodnika Ferdinanda III. in je imel velik osebni vpliv tudi na njegovega prestolonaslednika Ferdinanda (IV.). Ko pa je prestolonaslednik Ferdinand nepričakovano umrl in je prestol zasedel njegov brat Leopold, se je knez Janez Vajkard, ki ga z novim cesarjem niso vezali zaupni osebni odnosi, znašel v novem položaju, ki je terjal, da vloži vse napore v to, da svoj položaj na dvoru ohrani in utrdi.⁵⁵ Posvetilo nove, zanimive in znanstveno obarvane igre bi bila v takih okoliščinah verjetno pravšnja počastitev za mladega cesarja, za katerega je veljalo, da je odlično izobražen in se zanima za znanost. V takih okoliščinah Turjaškim gotovo ni bilo težko plačati tiskanja knjige. Kaže pa, da je bilo težko zagotoviti, da bo knjiga pravočasno natisnjena.

Ni dvoma, da je knjiga nastajala v veliki in neobičajni naglici. O tem pričajo odkrite in zanimive pripombe na več mestih v knjigi, katerih smisel je, da je besedilo nastajalo v časovni stiski, ki ni dopuščala, da bi avtor oziroma avtorji pomembne dele knjige razvili do ustreznih podrobnosti glede

pravil in načinov igranja, načrta zemljevida in opisov areol. Na primer na strani 62 je zapisano, da je bila igra zamišljena v kratkih dveh mesecih. Na drugem mestu (str. 64) je govora o treh mesecih, v katerih so bili zamišljeni načrt, skice in podoba geografskih iger s kartami in na prostem. Morda najbolj ilustrativen je zapis na str. 159, to je 95 strani pred koncem knjige, ki pravi, da je ostalo le 10 dni za sestavo in tiskanje preostalega dela knjige. Ta rok, ki je dramatično kratek upošteva takratno tehniko produkcije knjig, je omenjen kot opravičilo bralcem, ki se bodo spraševali, zakaj so opisi areol na preostalih straneh v knjigi mnogo bolj kratki in pomanjkljivi, kot bi si avtor želel in bi igra terjala.

Naglica in pomanjkanje podrobnosti glede nekaterih navodil za igro je v knjigi na več mestih spretno, a tudi sprejemljivo racionalizirana. V različnih zvezah je namreč pojasnjeno, da daje besedilo le splošne in osnovne napotke za igro, na podlagi katerih si naj igralci pravila na podlagi svojih izkušenj in želja sami dopolnijo in prilagodijo. Poleg tega je tudi večkrat poudarjeno, da bodo igralci našli več podrobnosti in igralnih variant v drugem delu knjige, za katerega je v knjigi večkrat napovedano, da bo kmalu objavljen. Kakor vemo, pa nadaljevanje knjige ni bilo nikoli natisnjeno.

Le prvo poglavje knjige, ki šteje dobrih 40 strani in vsebuje geografske razprave in osebna strokovna razmišljanja, ne kaže očitnih znakov naglice. Za to prvo poglavje bi lahko domnevali, da je obstajalo že prej, npr. v obliki rokopisov ali zapisov za Kirchofferjeva predavanja.

Tudi odsotnost ilustracij v knjigi je vredna pozornosti. Npr. razlage kozmičnega sistema na straneh 8 do 12 se sklicujejo na premice in krožnice označene s pari črk, kar kaže, da je pisec pri pisanju besedila imel pred sabo rokopisne ali tiskane risbe ali skice in da je verjetno tudi domneval, da jih bo videl tudi bralec. Kaže tudi, da je, sodeč po besedah na str. 64, obstajala tudi kartografska risba obeh zemeljskih hemisfer: tam je namreč rečeno, da je bilo na obeh hemisferah izpuščeno latinsko besedilo in sicer zato, da bi bilo mogoče igro kasneje lažje prilagodili drugim podlagam (npr. kartam ali vrtni igri) oziroma jo zaigrati v nemškem jeziku. Kljub temu pa v knjigi ne najdemo nobenih risb, podob ali skic za zemljevide. Naglica se ponuja kot najbolj verjetna razlaga.

Podporo za domnevo o posebnem namenu knjige najdemo tudi v knjigi, ki jo je Kirchoffer objavil leta 1673 in v kateri pravi, da manjkata za dopolnitev te nove zamisli (to je geografske igre) še dva dodatna dela knjige *Orbis lusus*, ki bosta z božjo pomočjo v kratkem objavljena. Ob tem naj bi bil prenovljen in dopolnjen tudi prvi del knjige, ki naj bi bil pravzaprav prenačrtano in prehitro na

⁵² Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2, 1630–1662, XIII. Frankenberger, *Kurze Beschreibung*.

⁵³ Frankenberger, *Kurze Beschreibung*.

⁵⁴ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 232, 454.

⁵⁵ Prav tam, str. 234.

svetlo dano delo, do česar je prišlo zaradi stiske s časom **in želje nekega velikaša** [poudaril J. S.] (... *mancono per compire questa invenzione novissima altre due parti, che compariranno ancora col soccorso del cielo in breve tempo con la prima parte rinovata e augmentata, essendo stata per angustia di tempo, e desiderio d'un Grande un parto in realtà troppo frettoloso, e abortivo*).⁵⁶

Kdo bi lahko bil neimenovani velikaš oziroma plemič visokega ranga (*grande*), ki je pritiskal, da se prvi del knjige *Orbis lusus* natisne do določenega datuma? Grof Volf Engelbert? Starejši ali mlajši grof? Kdo drug izmed Turjaških? Izraz *grande* se je na splošno uporabljal za razlikovanje visokega plemstva od nižjega; v ožjem smislu (npr. po španskem protokolu, po katerem se je zgledoval tudi dunajski dvor cesarja Leopolda) pa je izraz označeval ožji krog plemičev, ki so uživali poseben položaj v odnosu do monarha. Zdi se, kot da je Kirchoffer z omembo "velikaša" ali "velikega" (*grande*) želel le nekoliko nakazati razloge za nujo, ne da bi bil pri tem bolj natančen.

Ob vsem tem in upoštevaje, da so očitno Turjaški plačali tiskanje knjige, se je težko izogniti domnevi, da so bili prav Turjaški tisti, ki so prišli na idejo, da se zanimiva zamisel o geografski igri razširi in strokovno dopolni, da se opis igre izda v obliki knjige, opremljene s politično aktualnim posvetilom cesarju in da naj bo knjiga nared do cesarjevega obiska v Gradcu ali Ljubljani leta 1660.

Knjiga je pisana v latinščini

Jezik knjige je latinski, kar za tisti čas ni bilo nič neobičajnega. Za knjige iz jezuitskega univerzitetnega okolja je bilo to pravilo, saj je bil deklarirani cilj jezuitske izobrazbe, da se mladina nauči tekoče govoriti in pisati latinsko, kar je bilo podkrepljeno z obvezo, da se študentje med seboj tudi pogovarjajo v tem jeziku.⁵⁷ Usmerjenost jezuitske izobrazbe v aktivno znanje latinščine se včasih negativno ocenjuje iz razloga, da je s tem trpel razvoj maternega jezika študentov.

Na graški jezuitski univerzi je bilo gotovo precej takih, ki so doma govorili slovensko, vsaj sodeč po vpisnih registrih, v katerih je veliko slovensko zvenečih imen študentov, ki so bili doma s Kranjskega, Koroškega, Štajerskega ali Primorske.⁵⁸ Vendar je dvomljivo, ali je mogoče pomanjkljivo gojenje materinščine v veliki meri pripisovati jezuitski izobrazbi. Poleg tega je treba poudariti pomembno pozitivno plat jezuitske vztrajnosti pri obvladanju latinščine, namreč, da je študentom omogočala dostop do knjig iz vse Evrope in da so

pisci lahko svoja dela razširjali daleč preko meja svoje domovine. V tej zvezi morda ni odveč omeniti sodobnih izkušenj, ki dokazujejo, da učenje latinščine v vseh njenih aspektih bolje in v krajšem času usposablja za razumevanje latinskih besedil kot pasivno učenje slovnice in enosmerno prevajanje latinskih besedil v drug jezik.

Sicer pa so v tistem času univerze v Evropi na splošno težile k temu, da bi bila latinščina delovni jezik pismenih in izobraženih ljudi. Tako je bilo mnogim znanstvenikom tistega časa samo po sebi umevno, da so svoje spise objavljali v latinščini in to še posebej tiste, ki so jih šteli za znanstveno najpomembnejše. Tako je npr. Valvasor (ki je v 50-ih letih 17. stoletja obiskoval jezuitsko latinsko šolo v Ljubljani),⁵⁹ lahko poslal opis Cerknškega jezera ali svoje inovativne tehnike vlivanja kovinskih kipov v objavo angleški Kraljevski družbi.⁶⁰ Ta izpostavljena vloga latinskega jezika v znanosti se je obdržala do začetka 19. stoletja, ko je npr. profesor fizike na ljubljanskem liceju Anton Ambschell svoje učbenike še objavljali v latinščini.

Predpriprava na igro: geografsko znanje v I. poglavju

Ker je igra temeljila na poslušanju opisov posameznih delov zemlje, je bilo za sodelovanje v igri potrebno znanje osnovnih geografskih pojmov in razumevanje opisov posameznih delov zemlje. Knjiga na to opozarja in svetuje, da si naj igralci pred igranjem to temeljno znanje vsaj v osnovnih obrisih osvojijo:

*Tudi če je poslanstvo te igre, da bo pospeševala in širila znanje o zemeljski krogli oziroma da ga bo z igranjem izboljšala – za kar se zdi, da izpolnjuje vse pogoje – je potrebno, da si igralec kot predpripravo osvoji najpreprostejše in osnovne elemente geografije. Zato sklepam, da ne bo nihče odklanjal napora povezanega s kratkim branjem tega, kar je v nadaljevanju napisano. S tem samim po sebi lahkim predznanjem bo igralec sodeloval v igri z večjim zadovoljstvom in izdatnejšim haskom. Če pa bi igralec želel začeti z igro takoj in brez pripravljalnega branja, bo lahko v tej knjigi brž našel željena pojasnila, če bi bil v dvomih glede svojega znanja o izrazih in drugih zadevah.*⁶¹

Prvo poglavje je zanimivo, ker nam odkriva pogled na geografske koncepte 17. stoletja in raven pouka na graški univerzi. Pri tem dobi človek vtis, da mnogi od obravnavanih pojmov takrat še niso bili del splošne izobrazbe in da so te pojme

⁵⁶ Kirchoffer, *L'arimetica mascherata*, str. 395.

⁵⁷ Brunner, *Adeliges Landleben*, str. 156.

⁵⁸ Andritsch, *Die Matrikeln der Universität Graz*.

⁵⁹ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 75.

⁶⁰ Radics, *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*, str. 267, 272; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 161.

⁶¹ Str. 1.

poznali le tisti, ki so imeli dostop do specializiranih geografskih del, kot so kozmografije in atlasi. Danes so mnogi od teh pojmov bolj splošno znani, ker se poučujejo na šolah splošne izobrazbe. Hkrati pa je zanimivo, da je med obravnavanimi pojmi, od katerih so nekateri omenjeni tukaj in drugi v drugem delu članka, tudi nekaj takih, ki danes niso več v splošni rabi ali pa so že pozabljeni.

Okvir članka nam dopušča le kratek prikaz nekaterih primerov.

(a) Kozmografija kot strokovni okvir igre

Na prvem mestu nam knjiga pojasnjuje pojem kozmografije (*cosmographia*), ki ga v skladu s takratno jezikovno rabo označi kot opisovanje celotnega materialnega sveta.⁶² Kozmografijo deli na sledeče panoge: *Geografija je opis celotne zemeljske krogle. Korografija se ukvarja z opisovanjem posameznih večjih delov zemeljske površine, medtem ko se topografija spušča v spoznavanje posebnosti posameznih upravnih področij. Hidrografija nam predstavlja kraje, kjer so oceani, morja, otoki, pristanišča in druge podobne zgradbe.*

V zvezi z razlikovanjem geografije, korografije⁶³ in topografije je zanimivo omeniti, da avtor v zvezi z najavljenim drugim delom knjige pravi, da bo tam podrobneje opisana "korografska" igra, ki temelji na ožjih in podrobneje opisanih predelih zemlje. Omenjena je tudi možnost priprave "topografske" igre, ki se bo omejila na še ožje predele.

O nadaljnji klasifikaciji kozmografskih znanosti je rečeno sledeče:

Poleg tega pokriva kozmografija tri vrste opisov: prvič zgodovinske, drugič politične in tretjič naravne. Zgodovinska kozmografija pripoveduje o pomembnih dejanjih in dogodkih ter o njihovem poteku oziroma vzrokih. Politična kozmografija razlaga različne vere, zakone, ki urejajo javno življenje ter običaje in navade. Naravna kozmografija se deli na fizikalno in matematično. Prva raziskuje fizikalno stanje in pogoje na zemlji, s tem da se usmerja na rastlinske sadove, rudnine, reke in izvire, kamenine in živali, kjerkoli se nahajajo, in na stvari in naravne pojave, ki so vredni občudovanja; skratka, lahko bi rekli, da gre za raziskovanje vsega, kar nas običajno in razpoznavno obkroža. Druga vrsta kozmografije, kot je znano, opisuje zemljo na matematičen način, to je da pri razlagah uporablja podatke o obsegu in količini in sicer tako, da podvrže temeljiti oceni podatke o proporcih in velikosti pokrajin, upravnih provinc, otokov, mest, gora, rek in drugih krajev, tako in

*dividualno kakor tudi v razmerju med temi objekti in tudi glede vpliva nebesnih pojavov nanje, in prihaja do sklepov z natančnimi izračuni.*⁶⁴

Ta klasifikacija bo za marsikaterega današnjega bralca zgodovinsko zanimiva, vendar si lahko predstavljamo, da je takratni študent potreboval vzpodbudo za nadaljnje branje. V knjigi jo najdemo v obliki naslednjega za jezuita tipičnega utilitarnega gledanja na izobraževanje in življenje:

*Kdor si bo želel pridobiti znanje s področja teh treh vrst kozmografije, pa čeprav bo to znanje povprečno in ne temeljito, si bo s tem pridobil bogato podlago za razgovore tako v zasebnih kot v javnih situacijah in bo ob tem imel veliko koristi, prednosti in zadovoljstva zase, za svoje domače in tudi za domovino.*⁶⁵

(b) Prvi poldnevnik

Za današnje razumevanje načinov oštevilčenja poldnevnikov na starih zemljevidih je zanimiva razprava o prvem poldnevniku, od katerega se računajo poldnevniške pozicije krajev na zemlji. Avtor pojasnjuje, da nekateri kartografi določajo prvi poldnevnik pri Zelenortskih (Kapverdskih) otokih (*Insulae Hesperidum*), drugi pri Islandiji (*Thule*), tretji pri ožini med sredozemskim in atlantskim oceanom (Gibraltar), spet drugi pa se ravna po glavnem mestu svoje domovine. Glavni kartografi se po njegovem mnenju držijo poldnevnika, ki poteka skozi Kanarske otoke (*Insulae fortunatae*).⁶⁶ Kot bo govora v drugem delu članka, je na zemljevidu za igro prvi poldnevnik postavljen pri Zelenortskih otokih.

Omenjeno je tudi v tistem času še nezadovoljivo rešeno vprašanje računanja zemljepisne dolžine oziroma pozicije ladje na odprtem morju v razmerju do prvega poldnevnika in s tem povezane težave pomorščakov.⁶⁷ Ta problem so rešili šele proti koncu 18. stoletja, ko je bilo mogoče izdelati zanesljive kronometre.⁶⁸

(c) Merjenje dnevnega časa

Zanimiva je omemba danes pozabljenih načinov merjenja dnevnega časa, pri čemer knjiga govori o urah v civilnem dnevu (ko je sonce vidno) in naravnem dnevu, ki traja 24 ur in ki se po cerkvenem merjenju časa prične opolnoči, pri astronomih opoldne, medtem ko se v Italiji naravni dan začne s sončnim zahodom in pri tim. babilonskih urah s sončnim vzhodom. Ker so se iniciative za poenotenje štetja ur pričele relativno

⁶² Str. 1.

⁶³ Izraz "korografija", ki se danes več ne uporablja, najdemo npr. v naslovu zemljevida Kranjske I. D. Florjančiča iz leta 1744: *Ducatus Carnioliae tabula chorographica*.

⁶⁴ Str. 1–2.

⁶⁵ Str. 2.

⁶⁶ Str. 15.

⁶⁷ Str. 20.

⁶⁸ Sobel, *Longitude*, 1996.

pozno (v 18. in 19. stoletju), je ta del zanimiv, ker sodobnega bralca opozarja, da mora biti pazljiv pri tolmačenju podatkov o dnevnem času v zgodovinskih virih. Npr. deveta ura – *hora nona* v starih besedilih, ki so se pogosto držala civilnega štetja, pade v sredino popoldneva in ne dopoldneva. Prav tako je pri civilnem štetju (tim. *horae temporariae*) treba upoštevati, da je delitev dneva na 12 ur od sončnega vzhoda do zahoda pomenila, da je spomladi in poleti, ko je dan daljši, ena ura trajala dalj časa kot jeseni in pozimi. Različne sisteme štetja ur lahko še danes vidimo na starih sončnih urah, od katerih nekatere kažejo dva ali več sistemov merjenja ur hkrati.⁶⁹

(d) Strokovni izrazi

V knjigi najdemo v različnih zvezah mnogo strokovnih izrazov. Nekateri so bolj ali manj obširno opisani, drugi pa le omenjeni. Opisani so npr. astronomski in geografski horizont, zemeljski in nebesni ekvator, poldnevnik, tropska in polarna vzporednika, zemeljska in astronomska pola, zodiak (pas navidezne poti sonca in planetov), dvanajst oddelkov zodiaka z imeni zvezdnih konstelacij (oven, bik, dvojčka, rak ...), ekliptična linija, različni klimatski predeli zemlje itd.⁷⁰ Najdemo tudi razlago o navtičnem kompasu, njegovi zgodovini in navodilih za njegovo izdelavo, čemur je dodana razmeroma podrobna razlaga in podatki o magnetni deklinaciji za vrsto mest v Evropi in zunaj nje.⁷¹ Knjiga se spušča npr. tudi v razprave o optiki, polmraku, zraku, izhlapevanju in v tej zvezi omenja *thermoscopium*, kar je bil takrat nov izraz za pripravo za merjenje temperature, za katero velja, da jo je izumil Sanctorius Sanctorius (1561–1636), doma iz Kopra, ki je poučeval medicino v Padovi.

Bodoči igralci najdejo v knjigi tudi razlage zemljepisnih pojmov, kot so npr. ocean (*oceanus*), morje (*mare*), morski preliv (*fretum maris*), morska ožina (*mare angustum*), zaliv (*sinus*), sredozemsko ali notranje morje (*mare mediterraneum*), izlivi reke v morje (*ostium*), jezero (*lacus*), reka (*flumen*), pri čemer loči vode, ki tečejo hitro (*torrens*), in tiste, ki tečejo počasi (*fluvium*), otok (*insula*), polotok (*peninsula*), zemeljska ožina (*isthmus*), rt (*caput promontorium*), obala (*littus*), pristaniše (*portus*) itd.⁷²

Brez podrobnejše razlage našteva knjiga sledeče pojme, ki se pojavljajo v opisih areol: kraljestvo (*regnum*); del dežele (*regio*); teritorialna

upravna enota (*provincia*); področje (*territorium*); mesto, ki ima poseben pravni oz. politični status (*civitas*); veliko oziroma glavno mesto (*urbs*); področje ali polje, ki je definirano v geografskem ali političnem smislu (*ager*); mesto (*oppidum*); utrjena naselbina ali vojaška postojanka (*castellum*); trg (*emporium*); utrdba, utrjeni del mesta (*arx*); zaselek ali naselbina (*vicus*); okraj ali distrikt (*pagus*); podeželski sedež ali večja hiša z nekaj zemlje (*villa*); koča (*tugurium*).⁷³

Poenotimo merske enote!

Ker so na več mestih v knjigi zapisi o geografskih razdaljah, ploščinah ipd., se v prvem poglavju avtor ustavi pri vprašanju merskih enot in omenja različne mere oziroma njihova imena pri Švabih, Švicarjih, Grkih, Francozih, Perzijcih in Egipčanih, kakor tudi dolžinske enote pri starih Rimljanih, kakor jih navaja klasični avtor *Vetruvius*.⁷⁴ Med ostalimi nam predstavi npr. sledeče: najmanjša enota je ječmenovo zrno (*granum hordei*); 4 zrna predstavljajo 1 prst (*digitus*); 4 prsti tvorijo 1 dlan (*palmus*); 4 dlani so 1 pedenj ali stopalo (*pes*); 5 pednjev ali stopal oziroma 20 dlani tvorijo 1 geometrični korak (*passus geometricus*); 1 lakot (*ulna*) je običajno sestavljen iz 4 pednjev; 1 seženj, mera ali palica (*pertica*) je sestavljena iz 10 pednjev; stadij (*stadium*) ima 125 geometričnih korakov ali 600 pednjev; in nemška milja ima 4000 geometričnih korakov.⁷⁵

Dolžinske in druge merske enote, ki so jih uporabljali v posameznih mestih in pokrajinah, so se razlikovale in te razlike so povzročale nemalo težav. Poglejmo si za primer lakot (*ulna*, *nem. Elle*), ki je bil v uradni rabi vse do leta 1875.⁷⁶ Ta merska enota se je v habsburškem cesarstvu razlikovala ne le od pokrajine do pokrajine, temveč tudi od mesta do mesta, tako da je mogoče v cesarstvu identificirati več sto od lokalnih oblasti predpisanih enot, ki so nosile to ime. Da bo zmeda popolnejša, je bil lakot lahko različno dolg tudi na enem kraju, odvisno od trgovskih ali drugih običajev. Tako je na primer na Dunaju za nakupe iz renskega področja veljal *dunajski nakupni lakot* (779 mm), poleg katerega sta bila v rabi tudi *majhen dunajski prodajni lakot* (688 mm) in *dunajski lakot za laneno blago* (621 mm). Ob tem je obstajal še tim. *palčni lakot* (*Daum-Elle*), ki je štel 511 mm.⁷⁷ Tudi pri pretvorbah ene mere v drugo

⁷³ Str. 36.

⁷⁴ *Vetruvius* ali *Vitruvius* je bil rimski arhitekt iz časa cesarja Avgusta in avtor knjige *De architectura*, ki se je ohranila v prepisih in je danes znana kot *Deset knjig o arhitekturi*.

⁷⁵ Str. 37.

⁷⁶ *100 Jahre Metrisches Masssystem*, str. 6.

⁷⁷ Prav tam, str. 7.

⁶⁹ Str. 16; Rohr, *Sundials, History, Theory, and Practice*, str. 95.

⁷⁰ Str. 8.

⁷¹ Str. 19.

⁷² Str. 35.

so bili rezultati nejasni, ker pretvorbeni faktorji niso bili enaki.

Knjiga *Orbis lusus* nam postreže z zanimivim razmišljanjem o razlikah med merskimi enotami. Avtor se na primer sprašuje, zakaj mnogi geografi v svojih razpravah ne govorijo o tej tako praktično pomembni zadevi.⁷⁸ Na vprašanje ne daje odgovora, doda pa naslednjo misel, ki izstopa po tem, da jo v spisih 17. stoletja v tako direktni obliki redko najdemo:

*Čeprav so si mnogi narodi tako v govorici kot v pisani besedi za svoje potrebe trdno določili mere za dolžine poti, prav te mere v praksi povzročajo popotnikom nemalo trpljenja in zmešnjav, ker so različne. K temu je treba dodati še zoprne in pogosto škodljive napake pri meritvah poti.*⁷⁹

Zatem se obrne na vladarje z željo, da bi vse te težave odpravili na svojih področjih, če bi s pomočjo nekakšnega univerzalnega dekreta – ki bi ga naznanili v vseh mestih in večjih krajih – s palicami, vrvmi in verigami metodično izmerili in označili vse poti in s tem olajšali potovanja in jih naredili varnejša. Na koncu pa vzklikne: *Bog naj presvetli misli vladarjev, da bodo ustregli tej veliki želji popotnikov.*⁸⁰

Ta poziv – ki je sicer v duhu svojega časa še videl rešitev problema neposredno pri dobrohotnosti vladarja – po svoji vsebini sega daleč v bodočnost, kajti resnejši pozivi in ukrepi za poenotenje merskih enot so se začeli sprejemati šele kakšno stoletje ali več kasneje. Ob tem morda ni odveč omeniti, da je bil prav Jurij Vega tisti, ki je v monarhiji prvi začel širiti idejo o uvedbi splošno veljavnega metričnega sistema.⁸¹ To je storil v svojem zadnjem spisu o "naravnem" oziroma matematično enostavnejšem merskem sistemu, ki ga je Vega datiral tik pred svojo nesrečno smrtjo in ki je bil objavljen posthumno leta 1803. Če ga primerjamo s pozivom za poenotenje mer v *Orbis lusus*, je Vegov apel po obliki že mnogo bolj sodoben: s pomočjo citata matematika Laplace-a pravi, da bi bila uvedba predlaganega metrskega sistema "ena od največjih uslug, ki bi jo znanost in vlade lahko dale človeštvu."⁸²

Omemba Kopernika

Knjiga se mimogrede dotika kočljivega vprašanja, ki je bilo v tistem času še neločljiv del teološke razlage sveta: ali je v središču kozmičnega sistema zemlja ali sonce?

Nikolaj Kopernik je že v sredini 16. stoletja postavil teorijo o soncu kot središču našega planetnega sistema, ki jo je cerkev zavračala kot nasprotujočo naukom Svetega pisma. Previdna omemba Kopernikovega imena in njegove teorije v *Orbis lusus* je bračvevo pozornost posredno usmerjala k razmišljanju o tem spornem teološkem in filozofskem vprašanju.

Če ne upoštevamo nekaterih starogrških filozofov, ki so brez empiričnih utemeljitev trdili, da je sonce v središču kozmičnega sistema, je bila od 2. stoletja dalje splošno sprejeta teorija grškega geografa Ptolomeja o geocentričnem in geostatičnem sistemu, po katerem se planeti in sonce gibljejo okoli zemlje, ki miruje v središču vesolja. Krščanska cerkev je to trditev štela kot del svoje teološke doktrine in je zanjo našla potrditev na nekaj mestih v Svetem pismu. Vsako kategorično nasprotovanje temu nauku se je štelo za nasprotovanje Svetemu pismu in glede tega ni bilo bistvenih razlik med katoliško in protestantsko doktrino.

Razprava o položaju zemlje v vesolju – ki jo je prvi z matematičnimi argumenti sprožil Nikolaj Kopernik – je bila sredi 17. stoletja še polna teološkega in političnega naboja. Katoliška Cerkev se še ni bila pripravljena odreči načelu, da je Sveto pismo v načelu vir resnice tudi v znanstvenih zadevah in da je razlaga te resnice izključna pravica Cerkve. Spomniti se je treba, da je v času izida knjige *Orbis lusus* minilo šele 17 let od smrti Ga-

⁷⁸ Str. 37.

⁷⁹ Str. 38.

⁸⁰ Str. 38.

⁸¹ *100 Jahre Metrisches Masssystem*, str. 21.

⁸² Vega, *Natürliches*, Predgovor.

lilea Galileija, ki je zadnjih 8 let svojega življenja prebil v hišnem zaporu, obsojen za trditve v svoji knjigi "Razgovor o dveh glavnih sistemih sveta, ptolomejskem in kopernikanskem" (*Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo, tolemaico e copernicano*, Firenze 1632), v kateri je v italijanščini na poljuden in satiričen način dokazoval pravilnost Kopernikove heliocentrične teorije. Za odnos katoliške Cerkve do te knjige je bila značilna misel, da ima lahko knjiga in njen stil razprave za splošno sprejeti sistem hujše posledice "kot nauki Lutra in Kalvina skupaj". Le Galileijev ugled, njegovi dolgoletni dobri odnosi s cerkvenimi dostojanstveniki (vključno s kardinalom Barberinijem, ki je bil v času njegove obsodbe papež Urban VIII.), njegovo pisno kesanje in umaknitev spornih trditev so pripomogli, da ga ni doletela najhujša kazen, ki je grozila ljudem, za katere je inkvizicija ugotovila, da zavračajo temeljne verske resnice.

Hkrati pa je vredno imeti v mislih dejstvo, da je Kopernikova knjiga "O vrtenju nebesnih sfer" (*De revolutionibus orbium coelestium*) v splošnih potezah pojasnila heliocentrični sistem že leta 1543 in da je trajalo več kot 60 let, preden je Cerkev nanjo reagirala in jo prepovedala. To lahko pripisujemo dejstvu, da je bila knjiga za nestrokovnjake težko razumljiva in da je poleg tega imela spretno sestavljen predgovor (katerega anonimni avtor je bil A. Osiander, ki mu je Kopernik poveril nadzor nad tiskanjem knjige), ki je bil napisan tako, da bi odvrčal pričakovane reakcije na novo "revolucionarno" teorijo. V njem lahko beremo izjave kot npr., da teze niso bile postavljene zato, da bi kogarkoli prepričale o njihovi resničnosti, temveč da bi ponudile matematično osnovo za izračune gibanj nebesnih teles. Nadalje je rečeno, da obstajajo različne teze o kroženju planetov in da je Kopernikova teorija le ena od njih. Za vsak primer, če to ne bi bilo dovolj, je navrženo, da naj nihče od astronomije ne pričakuje ničesar gotovega.⁸³

Zanimivo je, da se knjiga *Orbis lusus*, čeprav je nastala v jezuitskem okolju, ni izognila omembi Kopernikove teorije:

Tudi po mnenju tistih, ki sledijo Koperniku, je Zemlja, če se zanašamo na svoja čutila, v središču sveta vesolja. Namreč, če kjerkoli na zemlji človek opazuje horizont, ne da bi njegov pogled omejevale bližnje gore, vidi polovico nebesnega oboka. Poleg tega se zvezde prikažejo na istih delih neba v istih časovnih obdobjih.

S temi previdnimi ugotovitvami se lahko strinjamo še danes. Pomembno se zdi že samo dejstvo, da knjiga Kopernikovo ime omenja in s tem posredno vzpodbuja bralca k razmišljanju o tem takrat tako kontroverznem vprašanju.

⁸³ Copernicus, *De revolutionibus*.

Astrologija za narode

Ker so bili opisi fizičnih in duhovnih značilnosti pripadnikov različnih narodov del igre, so v knjigo vključena tudi razmišljanja na to temo. Vendar se knjiga ne ustavlja le pri njihovem opisovanju, ampak najdemo v njej tudi zanimivo razmišljanje o izvoru razlik med narodi. V skladu s pojmovanji tistega časa ima razprava v knjigi astrološko podlago.⁸⁴

Astrologija je predstavljala v 17. stoletju eno od pglavitnih praktičnih aplikacij astronomije, s katero so se ukvarjali tudi ugledni in strokovno kritični znanstveniki, za katere je predstavljalo izdelovanje astroloških načrtov za pomembne kliente donosno početje. Med njimi je bil npr. tudi Kepler, ki pa je svoje stranke stalno opozarjal, da astrologija pojasnjuje le sile, ki vplivajo na nagnjenja ljudi in da astrološke ocene ne morejo služiti za napovedovanje prihodnosti.⁸⁵ Tudi knjiga *Orbis lusus* govori o astrologiji v tem smislu in svari pred njenim napačnim razumevanjem.

Poleg tega najdemo v knjigi tudi naslednje zanimive misli o vplivu zvezd na karakteristike ljudstev:

S pomočjo zaslužne astrološke znanosti je mogoče postaviti horoskop in določiti elemente značaja ne le za posameznega človeka, ampak tudi za vse klimatske cone in za zemeljske pokrajine. Tega mnenja sicer ne delita prečastita in božanska očeta Sv. Ciri⁸⁶ in Klemen Rimski,⁸⁷ ki značilnosti in običaje narodov pripisujeta bolj zakonodaji kot zvezdam. Kljub temu pa Sveti Tomaž oznanja na podlagi učenja Ptolomeja, da so običaji in duhovne značilnosti različnih pokrajin pod vplivom nebesnih sil.

Po učenju Ptolomeja se ločijo narodi na Aquilonares (severnjake), Australes (južnjake) in Medias (tiste na sredi) in ta delitev velja tako za severno kot južno poloblo. Severnjaški narodi se uveljavljajo s svojo fizično močjo in divjim junaštvom, ker, kakor je znano, zaradi mrzlega okolja vročina počiva znotraj človeškega telesa. Pripadniki južnjaških narodov, pri katerih sta notranja vročina in duh zelo šibka, se uveljavljajo z zvitostjo, medtem ko so telesno šibki in nagnjeni k podločnosti in telesni poželjivosti. Srednji narodi, ki prebivajo v temperaturno zmernih conah, so močni po duhu in telesu, imajo sposobnost za delovanje v javnih zadevah in so, kolikor jim moči dopuščajo, čvrsti

⁸⁴ Str. 39.

⁸⁵ Connor, *Kepler's Witch*, str. 51, 354, 357.

⁸⁶ Verjetno je mišljen Ciril, škof Jeruzalema, ki je živel v 4. stoletju.

⁸⁷ Klemen Rimski se šteje za enega prvih cerkvenih očetov, ki je znan predvsem po svojem pismu vernikom v Korintu, čeprav ni jasno, kdaj je živel.

in stanovitni glede svojih svoboščin. Poleg tega pripisujejo astrologi posameznim planetom poseben vpliv na posamezne pokrajine. Tako padejo pod poseben vpliv Venere Arabci, Mavri, Egipčani in Kitajci, medtem ko so Italijani, Španci in Grki izpostavljeni Jupitru. Germani, Francozi, Angleži so pod posebnim vplivom Marsa. Te sile, ki lahko vplivajo na posameznika, so v sorazmerju do drugih, pri čemer igra vlogo tudi odnos neba in sicer tisti, ki vpliva na celotno domovino in tisti, ki vpliva na posebne okoliščine posameznikovega rojstva.⁸⁸

V teh mislih o značilnostih narodov in njihovih vzrokih lahko vidimo politične poglede na odnose med narodi v 17. stoletju, ki so bili primerni kot utemeljitev za osvajalne vojne, podjarmljanje tim. barbarskih narodov, trgovino s sužnji in kot dokaz superiornost enih narodov nad drugimi. V njih lahko tudi vidimo zametke kasnejših rasističnih teorij, ki so še v 19. in 20. stoletju odločilno vplivale na ravnanje nekaterih držav.

Spogledovanje s Keplerjem?

Ob branju zgoraj omenjenih razmišljanj o astrologiji si posebno pozornost zasluži dejstvo, da je avtor ob njih zapisal nekatere ideje o aktualnih astronomskih vprašanjih tedanjega časa, ki z astrologijo oziroma vplivom zvezd na ljudi ali narode niso imele prave zveze. Pravzaprav se zdi, da je avtor na vsak način hotel najti možnost, da bi bralce na te ideje opozoril.

Po Nikolaju Koperniku v 16. stoletju in njegovih začetkih novega astronomskega razmišljanja, je njegove ideje bistveno izpopolnil astronom in matematik Johannes Kepler (1572–1630), ki je s svojimi izračuni ne le potrdil pravilnost Kopernikove teze o soncu kot središču našega osončja, temveč je odkril nove astronomske zakone, s katerimi je utrl pot do moderne astronomije. Zaradi svojega dela je imel Kepler težave v akademskih in cerkvenih krogih, in sicer tako v protestantskih kot katoliških, ki so njegovo astronomsko delo zavračali, ker so sodili, da nasprotuje načelu, po katerem je le teološka interpretacija prava pot do razumevanja vesolja. Kepler, ki je v letih 1594 do 1600 poučeval v Gradcu, je bil od tam izgnan zaradi svojega protestantizma. Nadalje si je Kepler, čeprav vse življenje prepričan protestant, dolga leta dopisoval z več člani jezuitskega reda in v tej korespondenci zavzeto razpravljal tako o verskih kot tudi o astronomskih vprašanjih.⁸⁹ V Keplerjevi korespondenci je prisotno tudi prizadevanje (z da-

našnje perspektive nerealistično, takrat pa izraz pacifističnega človekoljubja) za premostitev nasprotij med protestanti in katoliki in tudi med različnimi vejami protestantizma. Vendar se je vedno znova pokazalo, da je bil ideološki prepad med Keplerjem in njegovimi jezuitskimi znanci prevelik.⁹⁰

Glede na vse to in dejstvo, da knjiga *Orbis lusus* vsebuje razmeroma dosti astronomskih razmišljanj, je mogoče domnevati, da je avtor *Orbis lusus* poznal Keplerjeva dela. Keplerjeve ideje so bile tedaj ne le teološko in politično kontroverzne, temveč so lahko dobile tudi kazenskopravni značaj, kolikor jih je bilo mogoče razumeti kot spodkopavanje avtoritete cerkve v znanstvenih vprašanjih.

Oglejmo si sledeči odlomek:

*Ker nebesa zame niso nič drugega kot različni vesoljski prostori, v katerih plavajo materialne krogle različnih velikosti, obdane s svojimi atmosferami in v različnih medsebojnih razdaljah, z lahkoto dopustim, da obstaja toliko nebes, kolikor lahko zaznamo bolj oddaljenih zvezd, kolikorkoli jih pač je in kamorkoli se njihova veriga širi. Vprašanje števila ali poimenovanja nebes ni slučajno in obrobno, kajti če bi, vzemimo za primer, postavili ljudi na Saturn, ne bi imeli pred seboj nič manj različne nebesne ureditve, kakor bi bila različna podoba njihovega materialnega sveta.*⁹¹

To so tipično keplerjanska razmišljanja o podobi vesolja, če bi ga opazovali z drugega planeta, o planetih iz realne materije (za razliko od nebesne substance), ki se v vesolju gibljejo in o več nebesih. Tudi s tem se *Orbis lusus* pokaže kot moderna knjiga, ki je spodbujala k razmišljanju in branju nove astronomske literature in se je s tem vključevala v trende, ki so iskali novo ravnotežje med teologijo in posvetnimi znanostmi.⁹²

Kepler, ki je bil že kot študent na univerzi v Tübingenu prepričan o pravilnosti Kopernikovega heliocentričnega sistema, je leta 1593 svojim profesorjem predlagal, da bi imel javno disputacijo o tem, kakšna bi bila videti vesolje in zemlja, če bi ju človek opazoval z Lune in je tudi predložil rokopis predlagane disputacije. Študentske disputacije ali teze o zanimivih temah so bile namreč običajen del univerzitetnega pouka. Vendar je vodstvo univerze predlog zavrnilo, ker so ga nekateri profesorji šteli za nesprejemljivega; v njem so namreč, upravičeno, videli poskus širjenja kopernikanskih heliocentričnih idej. Rokopis je Kepler ohranil, ga pozneje dopolnil in mu, že kot

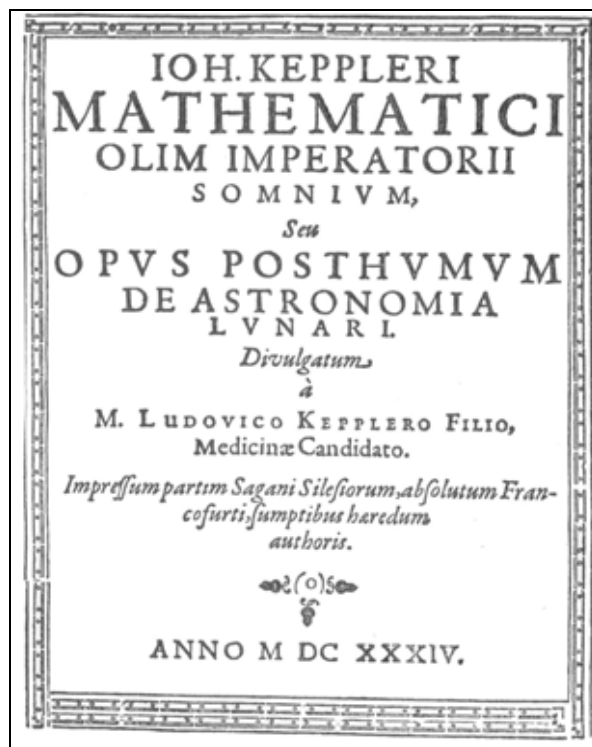
⁸⁸ Str. 40.

⁸⁹ Npr. s Paulom Guldinom (1577–1643), gl. *Kepler's Sunium*, Translation, str. 233; Connor, *Kepler's Witch*, str. 119, 349.

⁹⁰ Connor, *Kepler's Witch*, str. 18, 349.

⁹¹ Str. 39.

⁹² Grant, *In Defense of the Earth's Centrality and Im-mobility*, str. 33 in sl.

Johannesa Keplerja, ki je v več smereh izpopolnil Kopernikove teze o soncu kot središču planetarnega sistema, so avstrijske oblasti iz Gradca izgnale zaradi njegovega neomajnega protestantizma. V neobičajnem delu "Sanje ali lunarna astronomija", ki ga štejemo za prvo knjigo v žanru znanstvene fantastike (na sliki je naslovnica iz leta 1634), je ob opisu zamišljenega poleta na luno razpravljal, kakšna bi bila videti vesolje in Zemlja, če bi ju človek opazoval z lune. S tem je postavljaj pod vprašaj cerkvena stališča, tako katoliška kot protestantska, o mirujoči Zemlji kot središču sveta. *Orbis lusus* previdno namiguje na nekatere Keplerjeve ideje brez navedbe njegovega imena.

zrel znanstevnik, dodal številna pojasnila in opombe. V ta svoj za tisti čas enkraten spis – ki ga literarna zgodovina šteje za prvo delo v žanru znanstvene fantastike – je Kepler vključil avtobiografske elemente. Glavna oseba, ki je bila izkušen astronom in za katerega je jasno, da je bil Kepler sam, je npr. potovala na luno v posebnem vesoljskem plovilu s svojo materjo, katere opis je v več pogledih ustrezal astronomovi materi Katarini Kepler. Rokopis je kasneje Kepler dal brati nekaterim svojim prijateljem, vendar je ob tem spis prišel v napačne roke in so ga celo uporabili kot enega od dokazov v čarovniškem procesu zoper Keplerjevo mater.⁹³ Med tem procesom je bila njegova mati skoraj dve leti v zaporu, komaj je ušla smrtni obsodbi in kmalu zatem je telesno prizadeta umrla, kar vse je povzročilo veliko trpljenja in težav tudi Keplerju samemu in je negativno vplivalo na njegovo astronomsko delo. Leta 1634, štiri leta po Keplerjevi smrti, je dal Keplerjev sin ohranjeni rokopis s Keplerjevimi

opombami tiskati pod naslovom *Sanje Johannesa Keplerja ali posthumno delo o lunarni astronomiji*.⁹⁴ V tej astronomski zgodbi sta se protagonista odpravila na medplanetarno potovanje, "ko je bil planet Saturn v znaku Bika".⁹⁵

Vsiljuje se vtis, da je avtor *Orbis lusus* hotel Keplerjeve ideje na vsak način omeniti, vendar brez omembe njegovega imena, kar bi bilo na jezuitski univerzi v tistem času nesprejemljivo. Zdi se na primer, da je želel omeniti idejo o podobi zemlje z drugega planeta, vendar brez preveč očitne aluzije na Keplerjeve *Sanje o lunarni astronomiji* in je zato raje rekel, če bi, vzemimo za primer, postavili ljudi na Saturn. Saturn se je v 17. stoletju (ko Neptun, Uran in Pluton še niso bili odkriti) štel za planet na zunanjem robu našega planetarnega sistema.

Te in druge misli v knjigi *Orbis lusus* nam ilustrirajo vprašanja razburkanega in zanimivega časa 17. stoletja, ko so naraščale zahteve po svobodi

⁹³ Kepler's *Somnium*, Translation, uvod, str. 19; Connor, *Kepler's Witch*, str. 360.

⁹⁴ Joannis Kepleri *Somnium seu Opus posthumum de astronomia lunari* (gl. Kepler's *Somnium*, Translation with a commentary by Edward Rosen).

⁹⁵ Kepler's *Somnium*, Translation, str. 14, 54.

znanstvenega argumentiranja in ko so znanstveniki pričeli vedno bolj glasno zahtevati, da se znanost loči od teologije. Vse to nam tudi kaže, da je miselni svet 28-letnega jezuita in njegovega 18-letnega študenta daleč presegal okvire poučne igre.

Opis igre v naslednji številki Kronike

V drugem delu članka, ki bo izšel v naslednji številki Kronike, bo več pozornosti posvečeno igri, načinom igranja in potrebščinam za igro.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- 100 Jahre metrisches Masssystem in Österreich (1872–1972). Wien : Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen, 1972.
- Academia operosorum – zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve (ur. Kajetan Gantar). Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1994.
- Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz*. Band 1: 1586–1630; Band 2: 1630–1662, Band 3: 1663–1710. Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, objavljeni v letih 1977, 1980 in 1987.
- Bircher, Martin: The 'Splendid Library' of the Counts of Auersperg in Ljubljana. *The German Book 1450–1750* (ed. John L. Flood and William A. Kelly). The British Library, 1995.
- Brunner, Otto: *Adeliges Landleben und Europäischer Geist, Leben und Werk Wolf Helmbards von Hochberg 1612–1688*. Salzburg : Otto Mueller Verlag, 1949.
- Connor, James A.: *Kepler's Witch, An Astronomer's Discovery of Cosmic Order Amid Religious War, Political Intrigue, and the Heresy Trial of His Mother*. New York : HarperCollins, 2004.
- Copernicus, Nicolaus: *De revolutionibus orbium coelestium libri 6* [faksimile: Nürnberg, Petreius 1543]. Torino : Chiantore, 1943.
- Davis, Lisa Fagin: An Austrian Bibliophile of the Seventeenth Century: Wolfgang Engelbert von Auersperg, Count of the Holy Roman Empire. *Codices Manuscripti, Zeitschrift für Handschriftenkunde*, Heft 30, Mai 2000, str. 3–17.
- Fran[c]kenberger, Michael: *Kurze Beschreibung, Welcher Gestalt ... Leopoldus der Erste ... 1660 in ... Grätz glücklich angelangt*, bey Franz Widmanstetter, 1660 [10 nenumeriranih listov].
- Graff, Theodor: *Bibliographia Widmanstadiana, Die Druckwerke der Grazer Officin Widmanstetter 1586–1805*. Graz : Steiermärkische Landesbibliothek, 1993.
- Grant, Edward: *In Defense of the Earth's Centrality and Immobility: Scholastic Reaction to Copernicanism in the Seventeenth Century*. Philadelphia : The American Philosophical Society, 1984.
- Kepler, J.: *Joannis Keppleri Somnium seu Opus posthumum de astronomia lunari. Accedit Plutarchi libellus De facie quae in orbe lunae apparet*, e Graeco lat. redd. a Joanne Kepplero. Impressum partim Sagani Silesiorum, absolutum Francofurti 1634 (ponatis v faksimilu, Osnabrück, Zeller 1969): *Kepler's Somnium*, Translation with a commentary by Edward Rosen, Madison and London, 1967.
- Kirchoffer di Kirchoffen, Francesco Mattia (Veronese, Protonotario Apostolico, Canonico, e Concistoriale del Vescovato di Kinigraz in Bohemia): *L'arimetica mascherata con 18. centurie di problemi novissimi, matematici, politici, e curiosi, insieme coll' idea dell' arte d'approfittarsi nel caminar per il mondo*. In Venetia: Appresso Gio. Giacomo Hertz, 1673.
- Kirchoffer, Matthias – Volf Engelbert Auersperg: *Orbis lusus pars prima seu Lusus geographicus, defensus ac demonstratus ab illustrissimo S.R.I. comite Wolffgango Engelberto ab Auersperg in alma universitate Graecensi, praeside R.P. Matthia Kirchoffer S.I., AA.LL et Phil. Doctore, ejusdemque Mathematices Professore ordinario, anno MDCLIX mense Augusto. Graecii, typis Francisci Widmanstadii* [brez letnice tiska], četverka, [7] + 254 strani.
- Krones, Franz von: *Geschichte der Karl Franzens-Universität in Graz*. Festgabe zur Feier Ihres dreihundertjährigen Bestandes. Graz : Verlag der Karl Franzens-Universität, 1886.
- Magyarországi magánkönyvtárak, II, 1588–1721, Scriptum Kft., Szeged, 1992 (iz nemškega povzetka: Privatbibliotheken in Ungarn II. 1588–1721. Hrsg. von Gábor Farkas, András Varga, Tünde Katona, Miklós Latzkovits. Szeged, 1992, Scriptum. Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn. Bd. 13/2).
- Peinlich, Richard: *Geschichte des Gymnasiums in Graz*. Zweite Periode. Collegium, Gymnasium und Universität unter den Jesuiten. *Jahresbericht des kaiserl. königl. Ober-Gymnasiums zu Graz*, Graz, 1869.
- Pohlin, Marko: *Marci a S. Paduano Er. Aug. Disc. Ord. Prof., Bibliotheca Carnioliae, in qua reperiuntur scriptores, qui vel ipsi, vel eorum opera in Carniolia primam lucem aspexerunt ... Beilage zum Jahrgange 1862 der "Mittheilungen des historischen Vereins für Krain", Redigirt von August Dimitz, Laibach, 1862.*

- Preinfalk, Miha: *Auerspergi, Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
- Radics, Peter: *Anastasius Grün, Verschollenes und Vergilbtes aus dessen Leben und Wirken*. Leipzig, 1879.
- Radics, Peter: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*. Laibach : Verlag der Krainischen Sparkasse, 1910.
- Radics, Peter: Die Hausbibliothek der Auersperge. *Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekswissenschaft*. G. Schöfeld's Verlagsbuchhandlung, Dresden, 1878. V dveh delih: Heft Januar 1878 (str. 10–17) in Heft Februar 1878 (str. 50–55).
- Radics, Peter: Die Fürst Carlos Auersperg'sche Hausbibliothek im Laibacher Fürstenhofe. *Oesterreichische Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und öffentliches Leben*, Beilage zur k. Wiener Zeitung (str. 624–631), Wien, Jahrgang 1863 (Zweiter Band, Heft 27 bis 52).
- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1983.
- Reisp, Branko: O nekdanji knjižnici knezov Auerspergov (Turjaških) v Ljubljani. *Zgodovinski časopis*, 1989, št. 1, str. 37–47.
- Rohr, René R. J.: *Sundials, History, Theory, and Practice*. New York : Dover Publications, 1996.
- Simoniti, Primož: *Jugoslaviae scriptores latini recentioris aetatis, pars II, Opera scriptorum latinorum Sloveniae usque ad annum MDCCCXLVIII typis edita*. Zagreb-Ljubljana, JAZU – SAZU, 1972.
- Sobel, Dava: *Longitude, The true story of a lone genius who solved the greatest scientific problem of his time*. London : Fourth Estate, 1996.
- Valvasor, Johann Weikhard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses ... Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes*. Laybach 1689, zu finden bey Wolfgang Moritz Endter Buchhändlern in Nürnberg.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, Topografija sodobne Vojvodine Kranjske, Bogenšperk na Kranjskem 1679. Faksimilirana izdaja, spremna beseda B. Reisp, Mladinska knjiga, Ljubljana 1995.
- Vega, Jurij: *Natürliches, aus der wirklichen Grösse unserer Erdkugel abgeleitetes, in ganz Frankreich und in einigen angränzenden Ländern zum allgemeinen Gebrauche gesetzmässig eingeführtes Mass-Gewichts- und Münz-System mit einer gemein verständlichen Darstellung ...* Wien : J. V. Degen, 1803.
- Weinrich, Melchior: *Melchioris Weinrichii Aerarium poeticum, Hoc est, Phrases & nomina Poetica, tam propria, quam Appellativa Poetarum Latinorum, ... Titulis Latino-Germanicis ordine doctrinae ...* Francofurti : Schürer & Götzius, 1652.
- Zollinger, Manfred: *Bibliographie der Spielbücher des 15. bis 18. Jahrhunderts, Erster Band: 1473–1700*. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 1996.

ZUSAMMENFASSUNG

Über das Gesellschaftsspiel eines Krainer Adligen und seines Lehrers aus dem 17. Jahrhundert und über die Geographie, ohne dessen Kenntnisse die großen Taten stumm und die Geschichte blind bleiben

Der Beitrag setzt sich mit dem Buch *Orbis lusus seu lusus geographicus* (Ein Welt- bzw. Geographiespiel) auseinander, in dem ein Gesellschaftsspiel beschrieben wird, dessen Zweck der Erwerb von Geographiekennntnissen und Unterhaltung war. Das Spiel wurde im August 1659 bei einem öffentlichen Auftritt an der Grazer Universität vom 18-jährigen Laibacher Wolf Engelbert von Auersperg vorgestellt. Entwurf und Vorstellung des Spiels wurden von Matthias Kirchoffer, einem 28-jährigen aus Verona stammenden Mathematikprofessor und Jesuiten, betreut. Außer der Beschreibung des Spiels und dessen Regeln enthält das Buch eine Beschreibung der Geographiebegriffe, mit denen die Spieler vertraut sein sollten, sowie interessante Gedanken über naturkundliche Fragen, die gebildete Menschen damals interessierten.

Das Spiel beruhte auf einer Weltkarte, die in 1680 Felder oder *areolae* verteilt war. Die Spieler, von denen jeder 38 Spielfiguren besaß, saßen um die Weltkarte herum und trachteten aufgrund präziser Regeln danach, die *areolae* auf der Weltkarte durch Figuren zu besetzen. Es siegte derjenige, dem es gelang, alle Figuren auf die Weltkarte zu setzen bzw. die meisten *areolae* zu besetzen. In gegenseitigem Einvernehmen konnten die Regeln dem Spiel angepasst und dadurch die Dauer des Spiels sowie der Einfluss von Wissen und Glück bestimmt werden.

Das Vorwort zum Buch, das in dem vorliegenden Beitrag kommentiert wird, legt den Zweck des Spiels dar und verdeutlicht zugleich die pädagogischen Methoden auf den Jesuitenschulen und -Universitäten des 17. Jahrhunderts sowie das Gegenreformations-Milieu, in dem das Spiel und das Buch entstanden.

Im Beitrag werden einige Ideen im Buch erwähnt, die darauf hinweisen, dass die Gedankenwelt des 28-jährigen Jesuitenprofessors und seines 18-jährigen Studenten, so wie sie im Buch *Orbis lusus* zum Ausdruck kommt, den Rahmen eines Lehr- und Gesellschaftsspiels bei weitem übertrifft. Das Buch wird im vorliegenden Artikel als Musterbeispiel eines fachlichen Werks vorgestellt, das die Gedankenrichtungen des 17. Jahrhunderts veranschaulicht, als die Wissenschaftler die Trennung der Wissenschaft von der Theologie bzw. die Freiheit des wissenschaftlichen Argumentierens immer lauter forderten. Als Beispiel für die neuen

Ideen steht die Erwähnung der heliozentrischen Theorie von Nikolaus Kopernikus sowie die Idee der astronomischen Fragen, die ihrem Inhalt nach an die Schriften und Thesen des Astronomen und Protestanten Johannes Kepler erinnern.

Im Allgemeinen wird das Buch als ein für das 17. Jahrhundert fortgeschrittenes Werk dargestellt, das die Leser zum Nachdenken und Lesen der damals neuen Wissenschaftsliteratur anregte und das somit den allgemeinen Trend befolgte, der ein neues Gleichgewicht zwischen Theologie und weltlichen Wissenschaften anstrebte.